

COMPILED

संस्कृतप्रबोधः

कामसूत्र

चतुर्था भागः

वदरीदत्त शर्मणा

संस्कृत-भाषा-व्युत्पत्तिपितृनाम्

उपकाराय

प्राकृतभाषया विनिर्मितः

The

SANSKRIT PRABODHA

or

A Sanskrit Grammar

PART IV

By

P. Badri Datt Sharma

B. D. Press Cawnpore

प्रथमावृत्तौ १०००]

१९०९

[मूल्यम् ।

मुद्रणाधिकारः स्वायत्तः

विषयानुक्रमः

संख्या	विषयः	पृष्ठाङ्कम्
१	कृदन्तप्रकरणम्	१
२	भावकर्मवाचिनः	२
३	भाववाचिनः	८
४	कर्त्तृवाचिनः	२१
५	सामान्यार्थकाः	"
६	ताच्छील्यार्थकाः	३७
७	तद्धितप्रकरणम्	४४
८	सामान्यवृत्तिः	४५
९	अपत्यार्थकाः	४६
१०	देवतार्थकाः	५४
११	सामूहिकाः	५५
१२	अध्ययनार्थकाः	५६
१३	शैषिकाः	५७
१४	विकारावयवार्थकाः	६५
१५	अनेकार्थकाः	६७
१६	मनुष्यार्थकाः	७३
१७	स्वार्थिकाः	७८
१८	भाववाचकास्तद्धिताः	८५
१९	अवयवसंज्ञकास्तद्धिताः	८७

संस्कृत प्रबोधे ।

चतुर्थो भागः

अथ कृदन्तप्रकरणम् ।

अथ कृत् प्रत्ययोंका निरूपण किया जाता है—

तिङ् प्रत्ययों के समान कृत् प्रत्यय भी धातु से ही होते हैं, धातु के अधिकार में तिङ् प्रत्ययों को छोड़कर शेष सब कृत् प्रत्यय कहलाते हैं ॥

प्रातिपदिकों के समान कृदन्त शब्द भी प्रथमादि सात विभक्तियों और पुंलिङ्गादि तीन लिंगों तथा वचनों में परिणत होते हैं ॥

कृत् प्रत्यय भी तिङ् प्रत्ययों के समान भाव, कर्म और कर्त्ता इन तीन अर्थों और भूतादि कालोंमें होते हैं ॥

यह बात स्मरण रखनी चाहिये कि कृत् प्रत्ययों के आदि में यदि कवर्ग, चवर्ग, टवर्ग, लकार, शकार और षकार हों तौ उनका लोप हो जाता है और अन्त्य के हल् का भी सर्वत्र लोप होता है ॥

यदि किसी प्रत्यय के अङ्ग सु और धु हों तौ उनको क्रम से अन और अक आदेश होजाते हैं ॥

यदि किसी प्रत्यय की आदि में ठ, फ, ढ, ख, छ, और घ ये वर्ण हों तौ इनको क्रमशः इक, आयन्, एय्, ईन्, ईय् और इय् आदेश होजाते हैं ॥

जिन प्रत्ययों के ज्, ण् और क् का लोप हुवा हो

उनके पूर्व पदस्थ शब्द का जो पहिला अच् है, उसको वृद्धि होजाती है ॥

कृदन्त को पढ़नेवाले इन नियमों पर ध्यान रखें।

कृत् प्रत्ययों के ३ भेद हैं (१) भावकर्मवाचक (२)

भाववाचक (३) कर्त्तृवाचक ॥

१-अथ भावकर्मवाचिनः

सब से पहिले हम भाव और कर्म में होनेवाले कृत्य प्रत्ययों का वर्णन करते हैं ॥

तथ्यत्, अनीयर्, यत्, क्यप्, ख्यत्, खल्, युच् और क्त ये आठ प्रत्यय कृत्यसंज्ञक कहलाते हैं और भाव कर्म दोनों में होते हैं ॥ *

ये आठों प्रत्यय अकर्मक धातुओं से भाव में और सत्कर्त्तृकों से कर्म में होते हैं ॥

तथ्यत्—सब धातुओं से भाव और कर्ममें “तथ्यत्” प्रत्यय होता है ॥

अकर्मक से भावमें—रया--रथीयते यस्मिस्तद्--रया-
तथ्यम्=जिसमें ठहरा जाय=आस्—आस्यते यस्मिं-
स्तद्—आसितथ्यम्=जिसमें बैठा जाय । उदाहरणम्—

दुःसङ्गे हित्वया वत्स ! न स्थातव्यं कदाचन ।

सत्तमङ्गएव नितरामासितव्यं सुखार्थिना=

हे वत्स ! दुःसङ्ग में तुझ को कभी न ठहरना चाहिये ।

सुखार्थी को सदा सत्तमङ्ग में ही बैठना चाहिये ॥

* भाव में सदा तपुमकलिङ्ग और कर्म में विशेष्य के अनुत्तर लिङ्ग होता है ॥

सकर्मकमे कर्ममें—अधि-इ-अधीयते यत्तद्=अध्ये-
तव्यम्=जो पढ़ा जाय । नि-क्षिप्-निक्षिप्यते यत्तद् निक्षे-
प्तव्यम्=जो रखा जाय ॥ उदाहरणम्—

अभ्यस्तव्यानि शास्त्राणि बुद्धिवैशद्यमिच्छता ।

पात्रेष्वर्थाभि धनिभिर्निक्षेप्तव्यानि सर्वतः=

बुद्धि का विकास चाहनेवालों को शास्त्र पढ़ने चाहिये ।
धनवानोंको सब ओर से पात्रोंमें धन लगाने चाहिये ॥

अनीयर्—तव्यत् के समानही सब धातुओं से भाव
और कर्म में अनीयर् भी होता है । भाव में--रम्-रम्यो
यस्मिस्तद्—रमणीयम्=जिसमें रमण किया जाय । यत्—
यत्यते यस्मिस्तद्—यतनीयम्=जिसमें यतन किया जाय ।
कर्म में--कृ-क्रियते यत्तद्—करणीयम्=जो किया जाय ।
आ-चर्—आचर्यते यत्तद्—आचरणीयम्=जो आचरण
किया जाय ॥ उदाहरणम्—

कर्तव्ये रमणीयं मा यतनीयं कदाप्यकर्तव्ये ।

करणीयञ्च शुभं तच्चाचरणीयं शुभेतरं यदस्यात्=

कर्तव्यमें रमण करना चाहिये प्रकृत्यमें कभी यतन नहीं
करना चाहिये । शुभकर्म करना चाहिये शुभ से इतर जो
अशुभ कर्म है उसका की आचरण न करना चाहिये ॥

यत्—अन्त, अन्तीयय पर्याप्त, शब्, सद्, चर्
और वह आदि धातुओं से भाव और कर्म में (यत्)
प्रत्यय होता है । पा—पीयते यत्तद्—पेयम्=जो
पीया जाय । दा—दीयते यत्तद्=देयम्= जो दिया
जाय । आ-दा—आदेयम् । हा- हेयम् । चि—चेयम् ।
जि—जेयम् । नी- नेयम् । नै- नेयम् । शक्- शक्यम् ।

लभ्- लभ्यम् । सह्- सह्यम् । चर्- चर्यम् । वह्- वह्यते
येन तद्- वह्यम् ॥

उदाहरणानि—वस्त्रपूतं जलं पेयं देयं दीनाय चै-
दुनम् । आदेयं शास्त्रवचनं हेयं दुःस्वमनागतम् ॥ चयं
धर्मफलं लोके जेयं तु बलवन्मनः । नेयं तदेव सन्मार्गं
नेयं हरिकथामृतम् ॥ शक्यं परोपकरणं लभ्यं वस्तुचतुष्ट-
यम् । सहयं सुखं च दुःखं च चर्यं सत्यव्रतं सदा ॥ वह-
न्त्यनेन करणे वह्यं शकटमुच्यते ॥

इन उदाहरणों में सत्र धातु सकर्मक हैं, इसलिये
सब से कर्म में प्रत्यय हुवर है । (स्था) धातु अकर्मक
है, उससे भाव में प्रत्यय होगा । यथा—स्थीयते यस्मिं
रतद् = स्थेयम् = जिसमें ठहरा जाय । (वह) धातु से भाव
और कर्म में प्रत्यय नहीं होता, किन्तु करण कारक में
(यत्) प्रत्यय होकर (वह्यम्) बनता है, जिसके द्वारा
वहन किया जाय, उस शकटादि को (वह्य) कहते हैं ॥

क्यप्—इ, स्तु, शास्, वृ, दृ, जुष्, कृ और भृ आदि
धातुओं से भाव और कर्म में (क्यप्) प्रत्यय होता है—
ईयते प्राप्यते यः स इत्यः प्राप्तव्यः=जो पाया भाय ।
स्तु—स्तुत्यः=स्तोतव्यः । शास्—शिष्यः=शिक्षणी-
यः । वृ-- वृत्यः=वरणीयः । आ—दृ—आदृत्यः=
आदरणीयः । जुष्-जुष्यः=सेवनीयः । कृ-कृत्यः=करणीयः ।
भृ—भृत्यः=भरणीयः ॥

उदाहरणानि—इत्यस्तु सव्रजना आर्याः स्तुत्यः
सर्वेश्वरो नृभिः । आज्ञाकारी भवेत् शिष्यः वृत्यः कार्येषु

कार्यं विद् ॥ आद्रुत्याः गुणवन्तो ये जुष्वा धर्मपथः सदा ।
कृत्यः स रयाद्य उचितः भृत्यो यो भ्रियते सदा ॥

मनुजन आर्य प्राप्त होने योग्य हैं । ईश्वर मनुष्यों से स्तुति करने योग्य है । आज्ञाकारी शिष्या करने योग्य होवै । कार्यज्ञ कार्योमें धरख करने योग्य है । गुणवन्त आदर करने के योग्य हैं । धर्मपथ सदा सेवन करने योग्य है । जो उचित है वह करने योग्य है । जिस का सदा भरण किया जाता है वह भृत्य है ॥

यत्—ऋकारान्त और हलन्त धातुओं से तथा आवश्यकार्थक उकारान्त धातुओं से भी भाव और कर्म में [यत्] होता है । कृ-क्रियते यत्तद्=कार्यम्=जो किया जाय । धृ-धार्यम् । वच्-उच्यते यत्तद्-वाच्यम्=शब्दमयम् । अन्यत्र-वाच्यम् । भुज्-भुज्यते यत्तद्-भोज्यम्=भक्ष्यम् । अन्यत्र—भोग्यं धनादि । युज्-युज्यते प्रेर्यते यत्तद्-योज्यम्=प्रेर्यम् । अन्यत्र-योग्यम् ॥ पू-पूयते यत्तद्-पाप्यम् । त्यज्-त्याज्यम् । वप्-वाप्यम् । लू-लाप्यम् । भृ--भ्रियते या सा=भार्य ।

उदाहरणानि--कार्यं वेदोदितं कर्म धार्यं धर्मं सदा नृभिः । वाक्यं तु शब्दसंज्ञायां वाच्यमन्यदुदीरितम् ॥ भोज्यं भक्ष्ये भोग्यमन्यत् योज्यं प्रेरितमुच्यते । सुचरित्रैः कुलं पाठ्यं त्याज्यं दुष्कर्म मानवैः ॥ क्षेत्रे वीजानि वाप्यानि लाठ्यं कण्टकमादितः । भ्रियते यातु संज्ञायां भर्त्रा भार्येति कथ्यते ॥

वेदोदित कर्म करना चाहिये । मनुष्योंको सदा धर्म धारण करना चाहिये । शब्द की संज्ञा में वाच्य और

अन्यत्र वाक्य कहलाता है । भक्ष्य में भोज्य अन्यत्र भोग्य और प्रेरित को योज्य और तद्भिन्न को योग्य कहते हैं । सुचरित्रोंसे कुल पवित्र करना चाहिये । दुष्कर्म सत्पुत्रोंको छोड़ना चाहिये । क्षेत्रमें बीज बोने चाहिये । कांटेको पहिलेही से उखाड़ना चाहिये । भर्तासे जिसका भरण किया जाय वह संज्ञा में भार्या कहलाती है ॥

भञ्ज्—सुख दुःख वाचक सु और दुस् उपसर्ग उप- पद में हों तो धातु से भाव और कर्म में (खल्) प्रत्यय होता है सु—कृ— सुखेन क्रियते=सुकरः । दुम्—कृ— दुःखेन क्रियते=दुष्करः । सु-लभ् सुखेन लभ्यते= सुलभः । दुर्-जम्—दुःखेन लभ्यते=दुर्लभः । इनी प्रकार सु—गम्= सुगमः । दुर्—गम्=दुर्गमः । सु-वच्=सुवचः । दुर्-वच्=दुर्वचः ॥ इत्यादि

उदाहरणानि—यत्नेन दुष्करं कर्म सुकरं जायते खलु । सुलभोऽपि हि योऽर्थः स्यात्प्रमादेन स दुर्लभः ॥ दुर्गमोऽपि हि यः पन्था गत्यैव सुगमो भवेत् । सुवचा नागरी भाषा यवनानी तु दुर्वचा ॥

यत्र से दुष्कर कर्म भी सुकर होजाता है । सुलभ भी जो अर्थ हो वह प्रमाद से दुर्लभ होजाता है । दुर्गम मार्ग भी चलने से सुगम होजाता है । नागरी भाषा सुख से पढ़ी जा सकती है, फारसी बड़ी कठिनता से पढ़ीजाती है ॥

युच्-आकारान्त धातुओं से उक्त दोनों उपसर्गों के उपपद होने में 'युच्' प्रत्यय होता है- सु-पा- सुखेन

पीयते=सुपानम् । दुस्- पा- दुःखेन पीयते=दुष्पानम् ।
सु-दा=सुदानम् । दुर्- दा=दुर्दानम् । इत्यादि

उदाहरणम्—सुपानं रुच्यते सर्वेदुष्पानं कष्टदं
स्मृतम् । सुदानं सात्त्विकं ख्यातं दुर्दानं तामसं स्मृतम्=
सुपान सञ्चको रुचता है, दुष्पान कष्टका देनेवाला है ।
सुदान सात्त्विक और दुर्दान तामस कहलाता है ॥

क्त—सत्र धातुओं से भृतार्थ में 'क्त' प्रत्यय होता
है—कृ-कृतम्=किया । पा-पीतम्=पिया । भुज्-भुक्तम्=
खाया । विद्-विदितम्=जाना । मृष-मर्षितम्=सहा ॥

उदाहरणानि—मया तत्र गमनं न कृतम्=मैंने वहां
गमन नहीं किया । शिशुना पयः पीतम्=बालकने दूध
पीलिया । ब्राह्मणैस्तत्र भुक्तम्=ब्राह्मणों ने वहां खाया
था । विदितं मया तत्र चेष्टितम्=मैंने तुम्हारा चङ्कलप
जाना । मर्षितं साधुना खलवाक्यम्=साधुने खलके वाक्य
को सहलिया ॥

कहीं २ वर्त्तमान अर्थ में भी 'क्त' प्रत्ययका प्रयोग
किया जाता है । यथा—कृ गतश्चात्रः ? स इदानीमेव सुप्तः=
छात्र कहां गया ? वह अभी सोया है । त्वयेदानों किं
क्रियते ? पठनार्थमुद्यतोऽस्मि=तुफ से इस समय क्या
किया जाता है ? पढ़ने के लिये तयार हूं । यन्मयोक्तं
तदेव तस्याऽपि मतम्=जो मैंने कहा वही उसका भी
मत है ॥ इन उदाहरणों के उत्तरवाक्यों में सर्वत्र
वर्त्तमान में 'क्त' हुवा है ॥

भावकर्म के अतिरिक्त कहीं २ पर कर्ता में भी 'क्त' होता
है । यथा—सतत्र गतः=वह वहां गया । अहमत्र स्थितः=मैं

यहां ठहरा हूं । त्वं वृक्षमारूढः=तू वृक्षपर चढ़ा है ॥

यह बात स्मरण रखनी चाहिये कि जहां भाव में 'क्त' होता है वहां सदा नपुंसकलिङ्ग होता है यथा--
मया शयितम्=मुझसे सोया गया । तेन हसितम्=उस से हंसा गया ॥ जहां कर्ता और कर्म में होता है, वहां विशेष्य के अनुसार लिङ्ग होता है । कर्ता में—फलं पतितम्=फल गिरा । शिशुः सुप्तः=बालक सोया । लता विस्तृता=लता फैली । कर्म में—त्वया विद्या नाधिगता=तैने विद्या नहीं पढ़ी । मया धनं लब्धम्=मैंने धन पाया । तेन धर्मोपासितः=उसने धर्म की उपासना की ॥ इत्यादि

२-अथ भाववाचिनः

अब केवल भाव में होनेवाले कृत् प्रत्ययों का निरूपण किया जाता है-

अच्, अप्, घञ्, घ, नङ्, कि, ल्युट्, क्त, क्तिन्, युच्, क्यप्, अ, अङ्, और श ये चौदह प्रत्यय सदा भाव में होते हैं ॥

भाववाचक शब्दों में अच्, अप्, घञ्, घ, नङ् और कि प्रत्ययान्त पुलिङ्ग, ल्युट् और क्त प्रत्ययान्त नपुंसकलिङ्ग और शेष खोलिङ्ग होते हैं ॥

अच्—इकारान्त धातुओं से भाव में अच् प्रत्यय होता है—इ-ईयते प्राप्यते पृथिव्यामित्ययः=लोहः । चि-चीयतेऽस्मिन्निति चयः=राशिः । जि-जीयतेऽस्मिन्निति जयः=उत्कषः । क्षि-क्षीयते नश्यते व्यथते वास्मिन्निति क्षयः=नाशः निवासो वा ॥

उदाहरणानि—तप्तः सन् प्रणमत्ययः=लोहातपा-
या हुवा सचता है । गृहस्थेनादृश्यकपदार्थानां सञ्चयः
कार्यः=गृहस्थ को आवश्यक पदार्थों का सञ्चय करना
चाहिये । यतो धर्मस्ततो जयः=जहां धर्म है वहां जय है ।
जिगीषुणा द्विषतां क्षयः कार्यः=जयाभिज्ञावीने शत्रुओं का
नाश करना चाहिये । विरक्तेन गृहेषु क्षयस्त्यज्यते=विर-
क्त से घरों में रहना छोड़ दिया जाता है ॥

अप्—उकारान्त, ऋकारान्त और किन्हीं हलन्तधातु-
ओं से भी भाष में 'अप्' प्रत्यय होता है । उकारान्त--
भू—भूयतेऽस्मिन्निति भवः=संसारः उत्पत्तिर्वा । परि-
भू=परिभवः=तिरस्कारः । अनु-भू=अनुभवः=साक्षात्कारः ।
प्र-सू—प्रसूयतेऽस्मिन्निति प्रसवः=उत्पत्तिः । सं-स्तु-संस्तू-
यतेऽस्मिन्ननेन वा संस्तवः=परिचयः ॥ ऋकारान्त-कृ-क्रिय-
तेऽनेनेति करः=हस्तः । शृ-शीर्यतेऽनेनेति शरः=बाणः । वि-
स्तृ=विस्तरः ॥ हलन्त-आ—युध्—आयुध्यतेऽनेनेत्यायु-
धम्=शस्त्रम् । सम्—यम्—संयम्यतेऽस्मिन्ननेन वा मनः
संयमः=मनोनिग्रहः । नि—यम्=नियमः । मद्—माद्य-
तेऽस्मिन्ननेन वा मदः=हर्ष अभिमानो वा । यदि 'मद्'
धातु के पूर्व कोई उपसर्ग हो तो 'घञ्' प्रत्यय होता है
प्रमादः । उन्मादः ॥ हन्—हन्यतेऽस्मिन्निति वधः=हिं-
साकर्म । विग्रह्—विग्रह्यतेऽस्मिन्निति विग्रहः ।
अवग्रहः । प्रग्रहः । निग्रहः । प्रतिग्रहः । संग्रहः । आग्रहः ।
प्र-क्रम्—प्रक्रम्यतेऽस्मिन्ननेन वा=प्रक्रमः । उपक्रमः =
प्रयत्नारम्भः ॥ सम्—अज् = समजः = पशूनां समुदायः ।
उद्—अज् = उदजः = पशूनां प्रेरकम् ॥

उदाहरणानि—रामिणी जताः पुनःपुनर्भवाङ्घ्रौ
 निमग्नन्ति = रामीजन वास्वतार भवसागर में डूबते हैं ।
 परिभवे पराक्रम एव भूषणम् = तिरस्कार में पराक्रमही
 भूषण है । अनुभवेन विना विद्यापि फलं न प्रसूते =
 अनुभव के बिना विद्या भी फल नहीं उत्पन्न करती ।
 महात्मनां प्रसवो लोकाभ्युदयाय भवति = महात्माओं
 का जन्म संसार के कल्याण के लिये होता है । परिच-
 यार्थं गुणानां संस्तवः क्रियते = परिचय के लिये गुणों का
 वर्णन किया जाता है । दानेन करः शोभते = दान से
 हाथ शोभा पाता है । धनुषि शरः सन्धीयते = धनुष में
 बाण जोड़ा जाता है । ज्ञातेऽर्थे वाचां विस्तरेण किम् ? = जाने
 हुवे विषयमें वाक्की कौतावसे क्या ? अशिक्षिताय भीर-
 ये चायुधं न दातव्यम् = अशिक्षित और हरपोक को
 शस्त्र नहीं देना चाहिये । सूर्यार्थसिद्धौ मनसः संयम
 एव परं कारणम् = सूर्य अर्थों की सिद्धि में मनका रोकना
 ही प्रधान कारण है । नियमं विना किमपि कार्यं न
 सिध्यति = नियम के बिना कोई कार्य सिद्ध नहीं होता ।
 मदीग्नप्ताः कस्यापि कार्यस्य परिणामं नावेक्षन्ते = मदी-
 ग्नप्ता किसी कार्य के परिणामको नहीं देखते । ना कुर्याः
 प्राणिनां वधः = प्राणियों का वध मत कर । वैयाकरण-
 म पदानां विग्रहावयवही क्रियेते = वैयाकरण से पदों के
 विस्तार और संक्षेप किये जाते हैं । केनापि सत् विग्रहं
 न कुर्वीत = किसी के भी साथ विरोध मत करो । वृष्टे-
 रवग्रहेऽहं दुर्भिक्षो जायते = वृष्टि के रुकने से दुर्भिक्ष होता
 है । अपराधिनां प्रग्रहो भविष्यति = अपराधियों के

खेल होगा । शत्रूणां निग्रहः कार्यः = शत्रुओं का निग्रह करना चाहिये । ब्राह्मणानां पट् कर्मसु प्रतिग्रह एवावरं कर्म = ब्राह्मणों के ६ कर्मों में प्रतिग्रह (दान लेना) ही नीच कर्म है । गृहस्थेन ताधानेव संग्रहः कार्यः यावान् योगक्षेमायालं स्यात् = गृहस्थ को सतनाही संग्रह करना चाहिये जितना योगक्षेम के लिये पर्याप्त हो । सर्वैः शुभकर्मस्वेवाग्रही विधेयः = सबको शुभकर्मों में ही आग्रह करना चाहिये । कविना ग्रन्थस्य प्रक्रम उपक्रमो धा क्रियते = कवि से ग्रन्थका आरम्भ किया जाता है । समजेन पशवोऽपि शत्रून् निवारयन्ति = समुदाय से पशु भी शत्रुओं का निवारण करते हैं । स्वामिनो वनाय पशूनामुदगं कुर्वन्ति = स्वामी वन के लिये पशुओं का प्रेरण करते हैं ॥

घञ्-प्रायः धातुओं से भाव में [घञ्] प्रत्यय होता है-भू-भूयतेऽस्मिन्निति = भावः । रञ्ज्-रञ्जयतेऽस्मिन्निति = रागः । पच्=पाकः । भज् = भागः । लभ् = लाभः । दा = दायः । अधि-इ = अध्यायः । आ-धृ = आधारः । प्र-स्तु = प्रस्तावः । उद्-गृ = उद्गारः । वि-स्तृ = विस्तारः । अत्र-तृ = अवतारः । आ-लप् = आलापः । संलापः । विलापः ॥ सम्-वद् = संवादः । विवादः । परिवादः--परीवादः । अवग्राहः । परिभावः । समाजः ॥

उदाहरणानि—नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः = अभाव का भाव और भाव का अभाव नहीं होता । राग एव मनुष्याणां दुःखहेतुः = रागही मनुष्यों के दुःख का कारण है । गृहस्थैः पाके सिद्धे सति

दीनेभ्यो भागो देयः = गृहस्थोंने पाक सिद्ध होनेपर दीनों
 के लिये भाग देना चाहिये । को लाभो ? गुणिसङ्गमः =
 लाभ क्या है ? गुणियोंका समागम । दायादाः दायभाष
 नियमेन दायं प्राप्नुवन्ति = वारिस कानूनविरासत से
 विरसे को पाते हैं । ग्रन्थाध्यायेषु किमधीयते भवद्भिः ? =
 ग्रन्थके अध्यायों में आप से क्या पढ़ा जाता है ? ह्यस्स-
 भायामध्यक्षेण कः प्रस्तावः कृतः ? = कल सभा में सभा-
 पति ने क्या प्रस्ताव किया था ? हृदयस्योद्गाराः वाचा
 स्वयमेव निःसरन्ति = हृदय के उद्गार (भाव) वाणी से
 अपने आप निकलते हैं । तन्तूनां विस्तारेण पटोजायते
 = तन्तुओं के फैलावसे कपड़ा बनता है । सिद्धानामवता-
 रोहि धर्म संरक्षणाय भवति = सिद्धोंका अवतार धर्मकी रक्षा
 के लिये होता है । गायकेन स्वराणामालापः क्रियते =
 गवैये से स्वरों का आलाप किया जाता है । वाग्मिना
 सभायां संलापो विधीयते = वक्ता से सभा में सुभाषण
 किया जाता है । दुःखार्त्तेन भृशं विलापः क्रियते = दुःखा-
 र्त से बार बार विलाप किया जाता है । सर्वैः सह संवाद
 एव कार्यः = सबके साथ संवादही करना चाहिये । केनाऽ
 पि सह विवादो न कर्त्तव्यः = किसीके भी साथ विवाद
 नहीं करना चाहिये । कस्यापि परिवादो न वक्तव्यो न
 श्रोतव्यश्च = किसी की भी निन्दा न कहनी और न सुननी
 चाहिये । वृष्टेरवग्राही कदापि नाभूयात् = वृष्टिका अवरोध
 कभी मतहो । तेजस्विनां परिभावः केनापि कर्त्तुं न शक्यते
 = तेजस्वियोंका तिरस्कार किसीसे नहीं किया जा सकता ।
 विदुषां समाजे मूर्खाणां नीनमेव विभूषणम् = विद्वानों के

समाज में मुखों का मौनही भूषण है ॥

घ—किन्हीं २ धातुओं से भाववाचक संज्ञा में 'घ' प्रत्यय होता है । गो—घर्—गाय इन्द्रियाणि चरन्त्य-स्मिन्निति गोघरः=प्रत्यक्षः । सह चरन्त्यनेन सहघरः=मित्रम् । आ—पण्—आपणन्तेऽस्मिन्निति आपणः=क्रयविक्रयस्थानः । आ—कृ—आकुर्वन्त्यस्मिन्निति=आकरः=खानिः । आ—ली—आ समन्ताललीयतेऽस्मिन्निति=आलयः=मन्दिरम् ॥

उदाहरणानि—अगोचरोर्थो बुद्ध्या विमर्षणीयः=परोक्ष अर्थ बुद्धिसे विचारणीय है । सहचरेष्वभिचारो नाचरणीयः = सहचरों में अभिचार (भेद) नहीं डालना चाहिए । आपणे गत्वा वस्त्राणि क्रीणीमहे=बाज़ार में जाकर कपड़े खरीदेंगे । आकरादिरण्यं प्रभवति=खान से सौना निकलता है । आलयादृते मनुष्यैः कुत्र स्थीयेत ? गृह के सिवाय मनुष्यों से कहाँ ठहरा जावे ?

नङ्—यज्, याच्, यत्, प्रच्छ् और स्वप् आदि धातुओं से भाव में नङ् प्रत्यय होता है—यज्—इत्यते-ऽस्मिन्नेनवा=यज्ञः । याच्—याच्यतेऽनया=याच्ञा । यत्=यत्नः । प्रच्छ्=प्रश्नः । स्वप्=स्वप्नः ॥

उदाहरणानि—यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवाः=देवताओं ने यज्ञ से विष्णु का पूजन किया । याच्ञा समा नास्त्यपमान भूमिः=याचना के समान और कोई अपमान की भूमि नहीं है । यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः=यत्न करने पर यदि कार्य सिद्ध न हो तो क्या दोष है ?

जिज्ञासुना विनीतभावेन प्रश्नः कर्तव्यः नतु मात्सर्येण= जिज्ञासु ने नम्रभाव से प्रश्न करना चाहिए न कि मत्सरता से । स्वप्ने किमपि नानुभूयते= निद्रा में कुछ भी अनुभव नहीं किया जाता ॥

कि—उपसर्ग या कर्म उपपद हो तौ धातु से भाव में 'कि'प्रत्यय होता है । उपसर्गोपपद-वि—धा—विधी-ग्रन्तेऽस्मिन्नर्था इति विधिः=आज्ञा, प्रेरणा वा । नि-धी-निधीयन्तेऽस्मिन्नर्थानीति निधिः=कोषः । कर्मोपपद—जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः=समुद्रः । इषवो धीयन्ते-ऽस्मिन्निति इषुधिः=तर्कशः ॥

उदाहरणानि—कर्तव्याकर्तव्येषु शास्त्रेण विधिः क्रियते=कर्तव्याऽकर्तव्य में शास्त्र से आज्ञा की जाती है । राजपुरुषैः प्रजाभ्यः करमादाय निधौ निधीयते=प्रजाओं से कर लेकर राज पुरुषों से कोष में रक्खा जाता है । चतसृषु दिक्षु जलधिना वेष्टिता पृथिवी=चारों दिशाओं में पृथिवी समुद्र से वेष्टित है । शरैः पूर्ण इषुधिः कटिना बध्यते=बाणों से भरा हुआ तर्कश कमर से बान्धा जाता है

ल्युट्—सब धातुओं से भाव में 'ल्युट्' प्रत्यय होता है । कृ—क्रियतेऽनेन=करणम् । जीव्=जीवनम् । मृ=मरणम् । शु—श्रूयतेऽनेन=श्रवणम् । गम्=गमनम् । शी=शयनम् । आस्=आसनम् । स्था=स्थानम् । या=यानम् ॥

उदाहरणानि—करणं जीवनं प्रोक्तं मरणं तदभावता । शास्त्रस्य श्रवणं कार्यं गमनं साधुसङ्गतौ ॥ दिष्टा न शयनं कार्यमासनञ्च गुरोरधि । स्थानयानेऽपि कर्तव्ये यथाऽवसरमात्मनः ॥

करनाही जीवन है और उसका न होनाही मरण है । शास्त्र को सुनना चाहिए, साधु संगति में जाना चाहिए । दिन में सोना नहीं चाहिए और गुरु के ऊपर बैठना न चाहिए । अपने स्थान यान भी यथाऽवसर करने चाहिये ॥

क्त - सब धातुओंसे भूतकालिक भाव में 'क्त' प्रत्यय होता है । कृ—अकारि यत्तत् कृतम्=किया गया । श्रु—अश्रावि यत्तत् श्रुतम्=सुना गया । भुज्=भुक्तम् । पा=पीतम् । गम्=गतम् । नी=नीतम् । आस्=आमितम् । शी=शयितम् । स्था=स्थितम् । या=यातम् । गै=गीतम् । जल्प=जल्पितम् । भक्ष=भक्षितम् इत्यादि ॥

उदाहरणानि—किन्त्वयाऽऽन्हिकं कृतम् ? क्या तेने आन्हिक (दिनिक कर्म) कर लिया ? मया तस्य ठपारूपान् श्रुतम्=मैंने उसका ठपारूपान सुना था । यज्ञावसाने ब्राह्मणैस्तत्र भुक्तम् = यज्ञ की समाप्तिपर ब्राह्मणों ने वहां खाया था । शिशुना पयः पीतम् = बालक ने दूध पीलिया । मया तत्र न गतम्=मुझसे वहां नहीं जाया गया । विषयेषु नीनं मनस्तापमुत्पादयति = विषयों में ले जाया गया मन जलन उत्पन्न करता है । दिवा मया यत्रासितं रात्रौ तत्रैव शयितम् = दिनमें मुझसे जहां बैठा गया था रात को वही सोया गया । अत्र स्थितं तेन तत्र यातं मया = उससे यहाँपर ठहरा गया और मुझसे वहां पर जाया गया । आदिकविना रामायणे रामचरितं गीतम् = वाल्मीकिसे रामायणमें रामचरित गाया गया । तेन तत्र

किं जल्पितम् = उसने वहां क्या कहा था । मया तत्र न भक्षितम् = मैंने वहां पर नहीं खाया ॥

क्तिन्—सब धातुओं से भाव में 'क्तिन्' प्रत्यय होता है—कृ-क्रियतेऽनया कृतिः=रचना । भृ--भृतिः=चेतनम् । धृ-धृतिः=धारणा । मन्- मन्यतेऽनया=मतिः । बुध्=बुद्धिः । गम्=गतिः । नम्=नतिः । भज्=भक्तिः । यज्=इष्टिः । श्रु-श्रूयतेऽनया=श्रुतिः । स्तु=स्तुतिः । आप्=आप्तिः । ग्लै=ग्लानिः । हा=हानिः ॥ इत्यादि

उदाहरणानि—विचित्रा पाणिनेः कृतिः=पाणिनि की रचना विचित्र है । स्वामिना भृत्येभ्यो भृतिर्दीयते=स्वामी से भृत्यों के लिए धेतन दिया जाता है । धृतिरेव धर्मस्य प्रथमं लक्षणम्=धैर्यही धर्म का पहिला लक्षण है । मतिरेव बलाद् गरीयसी=मतिही बलसे बड़ी है । बुद्धिर्यस्य बलं तस्य=जिसमें बुद्धि है उसीमें बल है । गहना कर्मणां गतिः=कर्मों की गति बड़ी गहन है । नतिरेवोन्नतेः कारणम्=नतिही उन्नति का कारण है । परमात्मनि सदा भक्तिः कार्या=परमात्मा में सदा भक्ति करनी चाहिये । स्वर्गकाम इष्टिना यजेत=स्वर्ग चाहने वाला इष्टि से यज्ञ करे । श्रुतिभिः श्रोतव्यो धर्मः=श्रुतियों से धर्म सुनना चाहिये । उपासकाः स्तोत्रैः स्तुतिं कुर्वन्ति=उपासक स्तोत्रों से स्तुति करते हैं । धर्मैश्वर्यस्याप्तिः कर्त्तव्या=धर्म से अर्थकी प्राप्ति करनी चाहिये । विषयासक्तौ शरीरस्य ग्लानिरर्थस्य हानिश्च जायते=विषयासक्ति में शरीर की ग्लानि और अर्थ की हानि होती है ॥

युच्—शिजन्त सद्य धातुओंसे तथा अशिजन्त आस्, घट्, विद्, वन्द्, और अनिच्छार्थक इव् धातु से भाव में 'युच्' प्रत्यय होता है ।

शिजन्त—भू-भावयतेऽनया=भावना । चित्-चेत-यतेऽनया=चेतना । धृ-धारयतेऽनया=धारणा । वस्=वासना । कम्=कामना । युज्=योजना । स्था=स्थापना । वि-ज्ञा=विज्ञापना ॥ अशिजन्त—आस्-आस्यतेऽनया=आसना । घटयतेऽनया=घटना । विद्यतेऽनया=वेदना । वन्द्यतेऽनया=वन्दना । अन्विष्यतेऽनया=अन्वेषणा ॥

उदाहरणानि—यादृशी भावना यस्य बुद्धिर्भवति तादृशी=जैसी जिसकी भावना होती है वैसीही उसकी बुद्धि होती है । शरीरे यावच्छेतना वर्त्तते तावदेव जीवनम्=शरीर में जब तक चेतनता है तभी तक जीवन है । चित्तस्य धारणामन्तरा समाधिर्न सेत्स्यति=चित्त की धारणा के बिना समाधि सिद्ध न होगी । वासना तन्तुभिर्वद्दो जीवो जगति जाजायते=वासना के तन्तुओं से बन्धा हुआ जीव जगत् में बार बार जन्म लेता है । भोगैः कामनाया पूर्तिर्न भवति=भोगों से कामना की पूर्ति नहीं होती । कार्याक्षमे भृत्ये योजनया किं भविष्यति ?=भृत्य के कार्य में असमर्थ होने पर योजना से क्या होगा ? तेन तत्र पाठशालायाः स्थापना कृता=उसने वहां पर पाठशाला की स्थापना की । अद्यैव मया तस्य विज्ञापना श्रुता = अभी मैंने उसकी सूचना सुनी है । गुरुणामुपरिष्ठादासना न कर्त्तव्या=गुरुओं की

ऊपर आसना नहीं करनी चाहिये । हृद्यस्तत्रैका सहती
घटना सञ्जाता=कल वहाँ पर एक बड़ी घटना हुई ।
नहि बन्ध्या विजानाति गुर्वी प्रसववेदनाम्=भारी
प्रसव की वेदना को बन्ध्या नहीं जानती । सायं प्रातः
सर्वदेश्वरस्य वन्दना कार्या=सुबह शाम सदा ईश्वर की
वन्दना करनी चाहिये । मुमुक्षुः । ह्यात्मतत्त्वस्यान्वेषणा
कर्त्तव्या=मुमुक्षुको आत्मतत्त्वकी अन्वेषणा करनी चाहिये ॥

क्यप्—वृज्, यज्, विद् और शी आदि धातुओं
से भाव में 'क्यप्' प्रत्यय होता है—वृज्-वृज्यतेऽनया=
व्रज्या=यात्रा । यज्-इज्यतेऽनया=इज्या=इष्टिः । विद्-
विद्यतेऽनया = विद्या । शी-श्रियतेऽनया=श्रय्या ॥

उदाहरणानि—व्रज्या तीर्थेषु कर्तव्या इज्या पर्वणि
पर्वणि । विद्या समधिगन्तव्या श्रय्या त्याज्याऽरुणोदये=
तीर्थों में यात्रा करनी चाहिये, पर्व पर्व में इष्टि करनी
चाहिये, विद्या प्राप्त करनी चाहिये और सूर्योदय होने
पर श्रय्या छोड़ देनी चाहिये ॥

अ—सन् प्रत्ययान्त धातुओंसे तथा हलन्त गुरुमान्
धातुओं से भाव में 'अ' प्रत्यय होता है । सन्नन्त—कृ-
कर्त्तुमिच्छा=चिकीर्षा । गम्=जिगमिषा । वच्-वक्तु-
मिच्छा=विवक्षा । पा=पिपासा । ज्ञा=जिज्ञासा । ग्रह्-
ग्रहीतुमिच्छा = जिघृक्षा । हा = जिहासा । भुज् =
बुभुक्षा । लभ्-लब्धुमिच्छा = लिप्सा । दा—दातु-
मिच्छा = दित्सा ॥ हलन्त गुरुमान्—ईह्-ईहितुमिच्छा
ईहा । ऊह्-ऊहितुमिच्छा = ऊहा ॥ इत्यादि ।

उदाहरणानि—चिकीर्षां विना कार्यं प्रवृत्तिः कथं स्यात् ? = करने की इच्छा के विना कार्य में प्रवृत्ति कैसे हो ? भवतां तत्र जिगमिषा नास्ति किम् ? आपकी वहां जाने की इच्छा नहीं है क्या ? यस्य विवक्षैव नास्ति तस्य भाषणे कथं प्रवृत्तिः स्यात् = जिसको कहने की इच्छाही नहीं है उसकी बोलने में प्रवृत्ति कैसे हो ? ग्रीष्मे पिपासा वर्द्धते = ग्रीष्म ऋतु में पिपासा बढ़ती है । जिज्ञासया सूक्ष्मोऽप्यर्थो ज्ञायते = जिज्ञासा से सूक्ष्म अर्थ भी जाना जाता है । यद्यप्यनुकूलेषु जिघृक्षा प्रतिकूलेषु जिहासा च प्राणिनां स्वाभाविकी तथाप्यविद्यया तैरादेयं हीयते हेयं च गृह्यते = यद्यपि अनुकूल में जिघृक्षा और प्रतिकूल में जिहासा प्राणियों की स्वाभाविक है तथापि अविद्या से आदेय छोड़ा जाता है और हेय ग्रहण किया जाता है । दारिद्र्ये वृद्धयते = दरिद्रता में भूख बार बार बढ़ती है । मृतस्य लिप्सा कृपणस्य दित्ता श्रुता न केनाऽपि न चेह दृष्टा = मूर्दे में लेने की इच्छा और कंजूस में देने की इच्छा न किसीने यहां सुनी और न देखी । यथा जङ्गमेष्वीहा तथैव विद्वत्सूहा विद्यते = जैसे जङ्गलों में चेष्टा वैसेही विद्वानों में विचारणा रहती है ॥

अङ्—जृ, त्रप्, क्षम्, लज्, दय्, चिन्त्, पूज्, कथ्, चर्च और अर्च् धातुओं से तथा उपसर्ग पूर्वक आकारान्त धातुओंसे भी भावमें अङ् प्रत्यय होता है ।

जृ—जीर्यतेऽनयाऽस्यां वा = जरा । त्रप्=त्रपा । क्षम् = क्षमा । लज् = लज्जा । दय् = दया । चिन्त् = चिन्ता ।

पूज् = पूजा । कथ् = कथा । चर्च् = चर्चार्थ । अर्च् = अर्चार्थ ।
 नि—स्था = निष्ठा । आ—स्था = आस्था । सम्—ख्या
 = संख्या । आ—ख्या = आख्या । सम्—ज्ञा = संज्ञा ।
 अत् और अन्तर् अवयवों के योग में भी 'अङ्' होता है
 अत् धीयतेऽस्यां सा अद्वा । अन्तर्धीयतेऽस्यां सा = अन्तर्धा ॥

उदाहरणानि—जरया जीर्यते कायस्त्रपया भूष्यते
 नरः = जरा से शरीर जीर्ण होता है, लज्जा से मनुष्य
 भूषित होता है । सर्वदा भूषणं पुसां क्षमा लज्जेव योषिताम्
 = जैसे लज्जा सदा स्त्रियों का भूषण है वैसेही क्षमा
 पुरुषोंका भूषण है । दया दीनेषु कर्तव्या चिन्ता शास्त्रस्य
 सर्वदा = सदा दीनों पर दया और शास्त्र की चिन्ता
 करनी चाहिए । पूजा गुरुणां कर्तव्या कथा धर्मात्मनां
 सदा = गुरुओं की पूजा और धर्मात्माओं की कथा
 करनी चाहिये । चर्चा विधेया शास्त्राणामर्चा प्रेम्णा
 सतां सदा = सदा शास्त्रों की चर्चा और प्रेमसे सत्पुरु-
 षोंकी पूजा करनी चाहिये । निष्ठा धर्मे विधेया वै आस्था
 तु शुभकर्मसु = धर्म में निष्ठा और शुभकर्मों में आस्था
 करनी चाहिये । अङ्गैस्तु संख्या कर्तव्या संज्ञयाख्या विधी-
 यते = अङ्गों से संख्या करनी चाहिये, संज्ञासे आख्याकी
 जाती है । अद्वा सत्यस्य जननी अन्तर्धा गोपनं स्मृतम् =
 अद्वा सत्य की माता है और अन्तर्धा छिपानेकी कहते हैं

श—कृ, इष्, परिचर्, परिसृ, जागृ और मृग
 धातुओं से भाव में 'श' प्रत्यय होता है । कृ—क्रियते
 ऽनया = क्रिया । इष् = इच्छा । परिचर्या । परिसर्या ।
 जागर्या । मृगया ॥

उदाहरणानि—क्रिया या करणौजाता मनसेच्छा प्रजा-
यते = क्रिया वह है जो करणों से उत्पन्न हो, मन से
इच्छा उत्पन्न होती है । परिचर्या गुरोः कार्या परिसर्या च
साधुषु = पूजा गुरु की करनी चाहिए और साधु के
समीपमें जाना चाहिए । जागर्या विषमे कार्या हिंस्रानां
मृगया वने = विषमकालमें जागरण करना चाहिये और
हिंस्र जन्तुओं का वन में शिकार करना चाहिये ॥

इति भावयाचिनः ।

२-अथ कर्तृवाचिनः

अब कर्ता में जो कृत् प्रत्यय होते हैं, उनका निरूपण किया जाता है ॥

कर्तृवाचक प्रत्यय दो प्रकार के हैं, एक सामान्य
अर्थ में होनेवाले दूसरे ताच्छील्य अर्थ में होने वाले,
जिन को सामान्य रीति पर कर्ता सम्पादन करे वे
सामान्यार्थक और जिनके करनेका कर्ता में शील अर्थात्
स्वभाव हो वे ताच्छील्यार्थक कहलाते हैं ॥

अब हम विस्तरभय से सब प्रयोगों के उदाहरण
न लिखेंगे किन्तु निदर्शनार्थ किन्हीं २ प्रयोगों के
उदाहरण लिखेंगे ॥

१-सामान्यार्थकाः

बधुल्—सब धातुओं से कर्ता में 'बधुल्' प्रत्यय
होता है । कृ—करोतीति = कारकः । नी = नायकः । पू
= पावकः । हन् = घातकः । दा = दायकः । जन् =

जनकः । लभ् = लम्भकः । दृश् = दर्शकः । यज् = याजकः ।
अधीङ् = अध्यापकः । सिच् = सेवकः । भुज् = भोजकः ।
ज्ञा = ज्ञापकः । ग्रह् = ग्राहकः । इत्यादि *

उदाहरणानि—पावकः दहनेन सर्वान्पदार्थान् पुनाति =
अग्नि जलानेसे सब पदार्थोंको पवित्र करता है । अध्या-
पकः शिष्यान् अध्यापयति = अध्यापक शिष्योंको पढ़ाता है

तृच्—कृ—करोतीति = कर्त्ता । भृ = भर्त्ता । नी =
नेता । पा = पाता । दृश् = द्रष्टा । वच् = वक्ता । श्रु =
श्रोता । हन् = हन्ता । जन् = जनिता । लभ् = लब्धा ।
यज् = यष्टा । अधीङ् = अध्येता । सिच् = सेक्ता । भुज् =
भोक्ता । ज्ञा = ज्ञाता । सङ् = सोढा । वङ् = वोढा ।
ग्रह् = ग्रहीता ॥ इत्यादि

उदाहरणानि—कर्त्ता कर्मफलेन युज्यते = कर्त्ता कर्म
फल से युक्त होता है । नेतारमनुयान्त्यनुयायिनः =
अनुयायी नेताके पीछे चलते हैं । किं करिष्यन्ति वक्त्तारः
श्रोता यत्र न विद्यते = जहां श्रोता नहीं है वहां वक्ता
क्या करेंगे ?

ल्यु—नन्दयतीति = नन्दनः । मदनः । दूषणः ।
साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः । सहनः । तपनः ।
दमनः । जल्पनः । रमणः । दर्पणः । यत्रनः । लवणः ।
जनादनः । मधुसूदनः । विभीषणः । इत्यादि ।

उदाहरणानि—मदनः विषयासक्तान् मदयति =
काम विषयासक्तोंको उत्तम करता है । विद्यया मनुष्यः

* एबुङ् में ण और लृका लोप और 'वु' को 'अक' आदेश
हो जाता है ॥

शोभनो जायते नतु भूषणैः = विद्या से मनुष्य शोभन होता है न कि भूषणों से ॥

क्षिनि—गृह्णातीति = ग्राही । उत्साही । स्थायी । मन्त्री । विषयी । अपराधी । ब्रह्मवदतीति । ब्रह्मवादी । = सुनिः । ब्रह्मचारी = साधवकः । साधु करोति साधु-कारी = सव्रजनः । साधुदायी = पुण्यात्मा । अनु—पश्चात् यातीति अनुयायी = पुत्रः शिष्यो वा । उप—समीपे जीवति उपजीवी = आश्रितः । स्थण्डिले शेते स्थण्डिल-शायी = भिक्षुः । क्षीरं पिबति क्षीरपायी = शिशुः । आत्मानं पण्डितं मन्यते = पण्डितमानी । आत्मानमभि—समन्तान्मन्यते = अभिमानी । आत्मानं बहु मन्यते = बहुमानी । मित्रं हतवान् = मित्रघाती । सोमेनेष्टवान् सोमयाजी । अग्निष्टोमयाजी ॥

उदा०—अनुयायिन अग्रेसरमनुयान्ति = अनुयायी लोग अग्रणी के पीछे जाते हैं । अभिमानी अन्यानव-मन्यते = अभिमानी दूसरों का अवमान करता है ॥

इनि—मद्यं विक्रीतवान् = मद्यविक्रयी । रसविक्रयी ।

उदा०—मद्यविक्रयिणो लोके निन्दनीया भवन्ति = मद्य बेचनेवाले लोक में निन्दनीय होते हैं ॥

अच्—प्लवतीति प्लवः = जलयानम् । चोरः = तस्करः । श्वानं पचतीति श्वपचश्चाण्डालः । अंशं हरति = अंशहरो दायादः । भागहराः = भ्रातरः । पूजामर्हति पूजार्हः = विद्वान् । विद्यार्हः = छात्रः । दण्डार्हः = अप-राधी । शं करोतीति = शङ्कर ईश्वरः । शंधदः = ब्राह्मणः । खे शेते = खशयः = पत्नी । कूपशयः = सखडूकः । उद-

रेण श्रेते = उदरशयः सर्पः । गिरौ श्रेते = गिरिशः शिवः ।
गृह्णन्ति धारयन्ति आकर्षणादिना सर्वान् पदार्थानिति
ग्रहाः = सूर्यादयः ॥

उदा०—प्लवेन जनाः नदीं तरन्ति = बेड़े से लोग
नदी को तरते हैं । अंशहराः दायाद्यमनुहरन्ति = वा-
रिस विरासत को पाते हैं । खशयैः नभस्युड्डीयते =
पक्षियों से आकाश में उड़ा जाता है ॥

प्वुन्—नृत्यतीति = नर्तकः । खनतीति = खनकः ।
रज्जुतीति = रजकः । श्युट्-गायतीति = गायनः
यकन्-गायकः ।

उदा०—नर्तकेण नृत्तं गायकेन गीतम् = कथक ने
नांचा और गवैये ने गाया ।

क—क्षिपतीति = क्षिपः । लिखः । बुधः । कृशः ।
प्रीणातीति = प्रियः । प्रकर्षण जानाति = प्रज्ञः । विज्ञः ।
गाः ददाति = गोदः । धनदः । आ-समन्तात् ह्वयति =
आह्वः । प्रह्वः । समे तिष्ठति = समस्थः । विषमस्थः ।
द्विस्तिष्ठति = द्विष्ठः । त्रिष्ठः । द्वाभ्यां पिबतीति = द्विपः
= हस्ती । तुन्दं परिमार्ष्टि तुन्दपरिमृजः = अलसः ।
शोकम् अपनुदति = शोकापनुदः = सुहृत् । कौ पृथिव्यां
सोदते = कुमुदः । महीं दधातीति = महीध्रः = पर्वतः ।
सर्वं प्रकर्षण ददाति = सर्वप्रदः । पथिप्रज्ञः । गाः संचष्टे =
गोसंख्यः = गोपालः । गृह्णाति धान्यादिकमिति = गृहम्

उदा०—कुमुदश्चन्द्रोदयमपेक्षते = कुमुद चन्द्रोदयको
चाहता है । महीध्राः पृथिवीं धारयन्ति = पर्वत पृथिवी
को धारण करते हैं ॥

श—पिबतीति = पिबः । जिघ्रूः । धमः । धयः ।
पश्यः । लिम्पतीति = लिम्पः । विन्दः । धारयतीति =
धारयः । पारयः । वेदयः । उदेजयः । चेतयः । सातयः ।
साहयः । ददातीति = ददः । दधातीति = दधः । गाः
विन्दतीति = गोविन्दः । अरविन्दम् ॥ इत्यादि

उदा०—पश्यः सर्वान् पश्यति = देखनेवाला सबको
देखता है । चेतयः सर्वान् चेतयति = चेतनवाला सब
को चिताता है ।

श—उवलतीति = उवालः । चालः । अवश्यायः ।
प्रतिश्यायः । ददातीति = दायः । धायः । विध्यतीति
= वयाधः । आ-समन्तात् सूयतीति = आसूयः । संसूयः ।
अति-एतीति = अत्यायः । अव-स्यतीति = अवसायः ।
अव-हरतीति = अवहारः । लिहतीति = लेहः । श्लिष्य-
तीति = श्लेषः । श्वसितीति = श्वासः । दुनोतीति =
दावः । नयतीति = नायः । गृह्णातीति = ग्राहः = नक्रः

उदा०—हेमन्तेऽतिशयायेन पर्वता आच्छन्ना भवन्ति
= हेमन्त ऋतु में बर्फ से पर्वत ढके हुवे होते हैं ।
वयाधः मृगानवरुध्य बाणेन विध्यति = वयाध मृगों को
रोककर बाण से बीन्धता है ॥

अण्—ग्रन्थं करोति = ग्रन्थकारः । वृत्तिकारः ।
भाष्यकारः । कुम्भकारः । स्वर्गं ह्वयतीति = स्वर्गह्वायः ।
तन्तून् वयति = तन्तुवायः । सस्यानि मातीति = सस्यमायः ॥

उदा०—भाष्यकारेण यदुक्तं वैयाकरणानां तदेव

प्रमाणम्=भाव्यकारने जो कुछ कहा वैयाकरणों को वही प्रमाण है । तस्तुवायस्तन्तुभिः वस्त्राणि वयति=जुलाहा सूतों से कपड़ों को बुनता है ॥

ट—दिवा करोति दिवाकरः=सूर्यः । विभां करोति=विभाकरः । प्रभाकरः । भास्करः । अहस्करः । निशां करोति निशाकरश्चन्द्रः । कर्मकरः=भृत्यः । निशायां चरति=निशाचरश्चैरः । वनेचरः सिंहः । पुरःसरति=पुरःसरः । पूर्वसरः । अग्रतः सरः । अग्रेसरः । दुःखं करोति दुःखकरः=व्याधिः । सुखकरमारोग्यम् । यशस्करी विद्या ॥

उदा०—भास्करः प्रभाते पूर्वस्यां दिश्युदेति=सूर्य प्रातःकाल पूर्वदिशा में उदित होता है । निशाचराः नक्तं चरन्ति=बोर रातको विचरते हैं । अग्रेसरः यूथस्याग्रतएव सरति=अग्रेसर यूथ के आगेही चलता है ॥

टक्—छन्दांसि गायति=छन्दोगः । सामगः । क्षीरं पिबति=क्षीरपः मद्यपः । शत्रुं हन्ति=शत्रुघ्नः । कृतघ्नः । हस्तिनं हन्तुं शक्तः=हस्तिघ्नः सिंहः । कपाटघ्नश्चैरः ॥

उदा०—छन्दोगा एकश्रुत्या छन्दांसि गायन्ति=छन्दोग एकश्रुतिसे छन्दोंको गाते हैं । कृतघ्नस्य लोके निष्कृतिर्नास्ति=कृतघ्न का लोक में प्रायश्चित्त नहीं है ॥

ड—अध्वानं गच्छति=अध्वगः पान्थः । दूरगः=अश्वः । पारगः=नाविकः । सर्वगः=ईश्वरः । उरसा गच्छति उरगः सर्पः । पन्नं पतितं गच्छतीति=पन्नगः सर्पः । विहायसा गच्छति विहगः=पक्षी । विहायसा को 'विह'

आदेश होगया है न—गच्छति=नगः पर्वतः । पङ्के
जातम्=पङ्कजं कमलम् । सरसि जातं सरोजम् । मनसि
जातं=मनोजः कामः । बुद्धेः जातः=बुद्धिजः=विवेकः ।
संस्कारजः पुत्रः । आत्मनो जातः —आत्मजः=पुत्रः । अनु
—पञ्चाशजः=अनुजः=कनिष्ठभाता । अग्रे—जातः=
अग्रजः=उपेष्टभाता । क्लेशं हन्ति=क्लेशापहः पुत्रः । तस्यो
पहः=सूर्यः । न—जातः=अजः= आत्मा । द्विजातः=
द्विजः=त्रैवर्णिकः ॥

उदा०—अस्तं गते रवावध्वगाः विश्रामालयमाश्रय-
न्ते=सूर्य के अस्त होने पर पान्थ विश्रामालयका आश्रय
लेते हैं । विषधरेणोरगेण दष्टः सद्यएव म्रियते=विषधर
सर्प का डसा हुआ तत्कालही मरता है । यौवने मनोजः
सर्वान् व्यथयति=युवावस्था में कामदेव सब को व्यथित
करता है । क्लेशापहे पुत्रे जाते पित्रोः कामनासिद्धिर्जायते=
क्लेशापह पुत्र के होने पर माता पिता की कामनासिद्धि
होती है ॥

धु—वि - विशेषेण भवति = विभुः व्यापकः । प्र—
प्रकर्षेण भवति = प्रभुः स्वामी ॥

उदा०—विभुना सर्वं व्याप्यते = विभुसे सब व्याप्त
किया जाता है । प्रभुणा वशं नीयतेऽनुचरवर्गः = स्वामी से
अनुचरवर्ग वश में लाया जाता है ॥

खश्—जनानेजयति = जनमेजयः = शूरः । अङ्गान्ये-
जयति = अङ्गमेजयः = शीतः । प्रस्थं पचति = प्रस्थंपचः
= कटाहः । मितंपचा = स्थाली । विभुं तुदति = विभु-

न्तुदः = राहुः । अरुन्तुदः = वयाधिः ॥ *

उदा०—यथा जनमेजयः शत्रून् व्यथयति तथैवाङ्ग-
मेजयः दीनान् पीडयति = जैसे शूर शत्रुओं को व्यथित
करता है, ऐसेही शीत दीनों को पीड़ित करता है ।
विधुन्तुदः सूर्यचन्द्रार्धेव प्रसति = राहु सूर्य और चन्द्र
कोही घास करता है ॥

खच्—प्रियं वदति प्रियंवदा = भार्या । वशंवदः =
पुत्रः । द्विषन्तं तापयति = द्विषन्तपः । परान् तापयति =
परन्तपः = शूरः । वाचं यच्छति = वाचंयमः = मितभाषी ।
पुरं दारयति = पुरंदरः । सर्वं सहति = सर्वंसहः = साधुः ।
मेघं करोति = मेघंकरः = वायुः । भयङ्करः = सिंहः = क्षेमं
करम् = पुण्यम् । प्रियंकरः = पुत्रः । विश्वं विभर्ति =
विश्वम्भरः = ईश्वरः । रथन्तरम् = साम । पतिंवरा = कन्या
। शत्रुञ्जयः = योद्धा । युगन्धरः = पर्वतः । मन्युंसहः =
धीरः । शत्रुन्तपः = वीरः । अरिन्दमः = शूरः ॥ *

उदा०—यस्य प्रियंवदा भार्या वशंवदश्च पुत्रस्तस्येहैव
स्वर्गः = जिसकी प्रियवादिनी स्त्री और अनुकूलवादी
पुत्र है, उसको यहीं पर स्वर्ग है । परन्तपएव वाचंयमो
भवति = शूरही वाणी को रोकने वाला होता है ।
शूराः वित्रेकिनश्च मन्युंसहा भवन्ति = शूर और जानी
क्रोध को सहने वाले होते हैं ॥

इन्—स्तम्भं स्तृणुगुच्छं करोति = स्तम्भकरिः =

* जिन शब्दों के योग में खश् और खच् प्रत्यय होते हैं,
उनको 'मुस्' का आगम होजाता है- 'उम्' का लोप होकर 'स्'
को अनुस्वर होजाता है ॥

व्रीहिः । शकृत् पुरीषं करोति = शकृत्करिः = वत्सः ।
 दूतिं चर्मपात्रं हरति = दूतिहरिः = पशुः । नाथं नासा
 रञ्जुं हरति = नाथहरिः = पशुः । फलानि गृह्णाति ।
 धारयतीति = फलेग्रहिः = फलवान् = वृक्षः । आत्मानं
 विभर्त्ति = आत्मम्भरिः = कुक्षिम्भरिः = उदरम्भरिः =
 स्वोदरपूरकः ॥

उदा०—शकृत्करिः मातरमनुधावति = बालक माता
 के पीछे दौड़ता है । फलेग्रहिवृक्षः जनैः संरक्ष्यते
 = फलवान् वृक्ष मनुष्योंसे रक्षा किया जाता है । आत्म-
 म्भरिः स्वाश्रितान् नावेक्षते = पेटपाल अपने आश्रितों
 को नहीं देखता ॥

विक्प्—वेदं वेत्ति = वेदवित् = ब्राह्मणः । मित्रं
 द्वेष्टि=मित्रद्विद्=कृतघ्नः । वीरं सूते=वीर सू=स्त्री ।
 ब्रह्म हतवान्=ब्रह्महा = आततायी । भूयाहा । वृत्रहा ।
 सुष्ठु कृतवान्=सुकृत्=सज्जनः । दिनकृत्=सूर्यः । मन्त्र
 कृत्=ऋषिः । पापकृत्=पापात्मा । पुण्यकृत्=पुण्ययात्मा ।
 शास्त्रकृत् । भाष्यकृत् । ग्रन्थकृत् । अग्निं चितवान्=
 अग्निचित्=याज्ञिकः । सोमं सूनवान्=सोमसुत्=दीक्षितः ।
 विशेषेण राजति = विराट् । सम्राट् । परिव्राट् । प्र-
 अञ्चति = प्राङ् । प्रति- अञ्चति=प्रत्यङ् । उत्-अञ्चति=
 उदङ् । प्रति- अन्तरे भवति = प्रतिभूः=मध्यस्थः ।

उदा०—वेदविदेव विप्रः कृत्स्नं कर्मकाण्डं जा-
 नाति=वेदवित् ब्राह्मणही सम्पूर्ण कर्मकाण्ड को जा-
 नता है । हे राजन् ! तव पत्नी वीरसूः भूयात् = हे
 राजन् ! तुम्हारी स्त्री वीर को उत्पन्न करनेवाली हो ।

दिनकृतोदेत्यापहतं नैशं तमः=सूर्यने उदित होकर रात्रि का अन्धकार दूर किया । अग्निचिता अग्निं सञ्चित्य यज्ञः समापितः=अग्निचित् ने अग्नि का सञ्चयन करके यज्ञ समाप्त किया ॥

क्विन्—मर्म स्पृशतीति = मर्मस्पृक्=शरः । ऋतौ-यजति=ऋत्विक्=होता । तं पश्यति अनुकरोति=तादृक्=तैसा । यादृक्=जैसा । एतादृक्-ईदृक्=ऐसा । त्वामनुकरोति=त्वादृक्=तेरे जैसा । मादृक्=मेरे जैसा । भवादृक्=आप जैसा । अन्यादृक्=और जैसा ॥

उदा०—मर्मस्पृशा वाक्शरेण कस्यापि हृदयं मा विध्येत्=मर्मस्पृक् वाणी के बाण से किसी के भी हृदय को मत धींध्यो । यादृक् त्वं तादृगेवाहम्=जैसा तू है वैसाही मैं हूँ । भवादृशाः सज्जनाः सर्वत्र न लभ्याः=आप जैसे सज्जन सर्वत्र नहीं प्राप्त होते ॥

क्वनिप्—पारं दृष्टवान्=पारदृष्ट्वा । मेरुदृष्ट्वा । राजानं योधितवान्=राजयुध्वा । राजकृत्वा । सह-युध्वा । सहकृत्वा ॥*

उदा०—अस्माकमग्रजाः शास्त्राणां पारदृष्ट्वानः=हमारे पूर्वज शास्त्रों के पारदर्शी थे ।

तवत्—कृ-कृतमनेन=कृतवान् । गम्-गतवान् । श्रु-श्रुतवान् । भुज्-भुक्तवान् । पा-पीतवान् । दृश्-दृष्टवान् । स्था-स्थितवान् । हन्-हतवान् ॥ इत्यादि*

उदा०—पुरा पठनार्थमहं वाराणसीं गतवान्=

* क्वनिप् और तवत् प्रत्यय भूतकाल में होते हैं ।

पहिले पढ़ने के लिये मैं काशी को गया था । भीमः
जरासन्धं हतवान् = भीम ने जरासन्ध को मारा था ॥

कृसु — कृ- चकारेति = चकृवान् । गम्- जग्मिवान्-
जगन्वान् । श्रु- शुश्रुवान् । अद्- जज्ञिवान् । पा- पपि-
वान् । दृश्- ददृशिवान्-ददृश्वान् । स्था- तस्थिवान् ।
हन्- जघ्निवान्- जघन्वान् । सद्- सेदिवान् । वच्-
ऊचिवान् । वस्- ऊषिवान् । यज्- ईजिवान् । विश्-
विविशिवान्- विविश्वान् । विन्दू- विविदिवान्- वि-
विद्वान् । स्तु- स्तुष्टुवान् । सिष्- सिषिष्ठवान् ॥ *

उदा०—चकृवान् विश्वमीश्वरः=ईश्वर ने विश्व
को किया । जग्मिवान् जगन्वान् वा कृष्णः पाण्डवान्=
कृष्ण पाण्डवों की शरीर गया था । भीष्म मुखात् धर्मं
शुश्रुवतः युधिष्ठिरस्य वैराग्यं जातम्=भीष्म के मुख से
धर्म सुनते हुवे युधिष्ठिर को वैराग्य उत्पन्न हुआ ।
द्वारिकाधामूषिवता कृष्णेन किं कृतम्=द्वारिका में
बसते हुवे कृष्ण ने क्या किया ? राजसूयमीजिवति
युधिष्ठिरे कः प्रत्यवायो जातः=युधिष्ठिर के राजसूय यज्ञ
करते हुवे कौन बिघन हुआ ?

कानच्—कृ- चकारेति चक्राणः । धृ- दधानः ।
युध्- युयुधानः । वयथ्- विठयथानः । सह्- सेहानः ।
शिक्ष्- शिक्षिज्ञाणः । स्तु- स्तुष्टुवानः । ब्रू- ऊचानः । मुच्-
मुमुचानः । यज्- सन्- कानच् = यियत्तमाणाः ॥ *

* क्वसु और कानच् दोनों 'लिट्' लकार के स्थान में होते
हैं । इनमें से क्वसु परस्मैपद और कानच् आत्मनेपद कहलाता है

उदा०—युयुधानयोः कर्णार्जुनयोरर्जुनस्य जयो बभूव= कर्ण और अर्जुन के युद्ध करते हुवे अर्जुन का जय हुवा । विठयथानोऽप्यभिमन्युः युद्धे पृष्ठं न ददौ = वधयित होते हुवे भी अभिमन्यु ने युद्ध में पीठ न दी । वयथां सेहानोऽपि भीष्मः युधिष्ठिरं शिक्षितवाम् = पीड़ा को सहते हुवे भी भीष्म ने युधिष्ठिर को शिक्षा की । यियक्षमाणेनाहूतः पार्थेनाथ मुरं द्विषन् = यज्ञ करना चाहते हुवे युधिष्ठिर ने श्रीकृष्ण को बुलाया था ॥

शतृ—भू- भवतीति भवन् । कृ-कुर्वन् । गम्-गच्छन् । श्रु- शृण्वन् । स्था- तिष्ठन् । पा- पिबन् । दृश्- पश्यन् । सद्- सीदन् । हन्- घ्नन् । अस्- सन् । इ- यन् । विद्- विद्वान्- विदन् । हु- जुह्वन् । भो- बिभ्यन् । हा- जहन् । दिव्- दीव्यन् । जृ- जीर्यन् । व्यध्- विध्यन् ॥ *

उदा० - कार्यं कुर्वन् ग्रामं गच्छति = काम करता हुवा गांव को जाता है । गच्छन्तं पश्यन् तिष्ठति = जातेहुवेको देखता हुवा ठहरता है । पङ्के सीदता हस्तिना चीत्कारितम् = कीचड़ में धसते हुवे हाथी ने चिंघाड़ा । घ्नते शत्रवे न कोऽपि क्षमां भजते = मारते हुवे शत्रु पर कोई क्षमा नहीं करता । यतोऽश्वात् पतति = जातेहुवे घोड़े से गिरता है । जुह्वतोऽपि होतुः स्पृष्टः सन् अग्निर्दहति = होम करते हुवे भी होताको स्पर्श करनेपर अग्नि जलाता है । जीर्यति वयसि केयं विषयवासना = आयु के जीर्ण होने पर यह विषयवासना कैसी ?

शानच्—कृ-करोतीति कुर्वाणः । गम्—गम्यमानः । श्रु—शृण्वानः । स्था—स्थीयमानः । पा—पीयमानः ।

दृश्—दृश्यमाणः । सद्—सद्यमानः । हन्—निघ्नानः -
हन्यमानः । अस्—भूयमानः । इ—ईयमानः । विद्—
विद्यमानः । हु—हूयमाणः । भी—भीषयमाणः - भी-
ष्यमाणः । हा—हीयमानः । दिव्—दीव्यमानः । अस्—
आसीनः । शी—शयानः । जृ—जीर्यमाणः । व्यध्—
विध्यमानः ॥ *

कुर्वाणो गच्छति = करता हुआ जाता है । गम्यमाणं
आवयति = जातेहुवे को सुनाता है । दृश्यमाणेनाभिहि-
तम् = देखते हुवे ने कहा । आसद्यमानाय विप्राय ददाति
= बैठे हुए ब्राह्मण को देता है । ईयमानाद्रथात् शस्त्रं
प्रहिणोति = चलते हुवे रथसे शस्त्र छोड़ता है । हीयमा-
नस्यार्थस्य को विश्वासः=जातेहुवे धनका क्या विश्वास?
शयाने सति सर्वे मनोरथाः मनसि विलीयन्ते = सोनेपर
सारे मनोरथ मन में विलीन होजाते हैं ॥

स्यत्—कृ—करिष्यतीति = करिष्यन् । गम्—गमि-
ष्यन् । श्रु—श्रोष्यन् । स्या—स्यास्यन् । पा—पास्यन्-
दृश्—द्रक्ष्यन् । हन्—हनिष्यन् । इ—यास्यन् । विद्-
वेत्स्यन् । भी—बिभेक्ष्यन् ॥ इत्यादि *

उदा० - करिष्यन् गमिष्यति=करता हुआ जावेगा ।
गमिष्यन् श्रोष्यति = जाता हुआ सुनेगा । स्यास्यन्तं दर्श-
यिष्यति = ठहरे हुवे को दिखलावैगा ॥ इत्यादि

* शतृ और शानच् वर्तमान काल में होते हैं, इनमें से शतृ
परस्मैपद और शानच् आत्मनेपद कहलाता है ॥

* स्यत् और स्यमान दोनों भविष्यत् काल में होते हैं, इन में
से स्यत् परस्मैपद और स्यमान आत्मनेपद कहलाता है ।

स्यमान -कृ - करिष्यमाणः । गम् - गमिष्यमाणः ।
 श्रु - श्रोष्यमाणः । स्था - स्थास्यमानः । पा - पास्यमानः ।
 दृ - द्रक्ष्यमाणः । हन् - हनिष्यमाणः । इ - यास्यमानः ।
 त्रिद् - वेत्स्यमानः । भी - बिभेक्ष्यमाणः ॥

उदाहरण स्यन्नन्त के समान जानो ॥

तुमुन्—धातुके आगे 'तुमुन्'प्रत्यय लगा देनेसे निमित्त
 अर्थका बोध होता है, परन्तु उसके साथ क्रियार्थ क्रिया
 का प्रयोग अवश्य होना चाहिए । भू - भवितुम् । गम्-
 गन्तुम् । श्रु - श्रोतुम् । वह् - वोढुम् । दृश् - द्रष्टुम्
 भुज् - भोक्तुम् । हन् - हन्तुम् । वच् - वक्तुम् । कृ -
 कर्तुम् । ग्रह् - ग्रहीतुम् । चित् - चिन्तयितुम् । कृ -
 णिष् - तुमुन् = कारयितुम् । कृ=सन् - तुमुन् = चिकी-
 र्षितुम् ॥ इत्यादि

उदा०—सर्वे भवितुमिच्छन्ति = सब होना चाहते
 हैं । पान्थः गन्तुं यतते = पान्थ जाने को उद्यत है ।
 श्रोता श्रोतुं वाञ्छति = श्रोता सुनना चाहता है । आर-
 हारः वोढुं शक्नोति = मज़दूर ढाने को समर्थ है ।
 चक्षुष्मान् द्रष्टुमीहते = आंखवाला देखना चाहता है ।
 बुभुक्षितः भोक्तुं प्रक्रमते = भूखा खाने का आरम्भ
 करता है । आततायिनं हन्तुमर्हति = आततायी को
 मारना चाहता है । वाग्मी वक्तुमारभते = वक्ता बोलना
 आरम्भ करता है । उत्साही कार्यं कर्तुं शक्नोति =
 उत्साही कार्य कर सकता है । स कस्मादपि ग्रहीतुं
 नेच्छति = वह किसी से भी लेना नहीं चाहता । गतं
 चिन्तयितुं नार्हसि = गये हुवे की चिन्ता करने को

योग्य नहीं है । स तैः कारयितुं शक्नोति = वह उनसे कराना सकता है । स कस्याप्यनिष्टं चिकीर्षितुं न शक्नोति = वह किसी का भी अनिष्ट करना चाहने को समर्थ नहीं है ॥

कृत्वा—जहां दो धातुओं का एकही कर्ता हो वहां पूर्वकाल में विद्यमान धातु से 'कृत्वा' प्रत्यय होता है—कृ- कृत्वा । गम्-गत्वा । श्रु- श्रुत्वा । स्था-स्थित्वा । पा- पीत्वा । दृश्- दृष्ट्वा । स्ना- स्नात्वा । हन्-हत्वा । भुज्- भुक्त्वा । विद्- विदित्वा । वच्- उक्त्वा । वस्- उपित्वा ॥

उदा०—कार्यं कृत्वोपरमते=कार्य करके विश्राम करता है । तत्र गत्वा तिष्ठति = वहां जाकर ठहरता है । स्नात्वा भुङ्क्ते = न्हाकर खाता है । भुक्त्वा व्रजति = खाकर जाता है । दृष्ट्वा स्मयते = देखकर आश्चर्य करता है ॥

ल्यप्—समास में यदि 'नञ्' पूर्व न हो तो 'कृत्वा' को 'ल्यप्' आदेश हो जाता है—अधि- कृ- त्वा = अधिकृत्य । आ- गम्- त्वा = आगम्य- आगत्य । सम्- श्रु- त्वा = संश्रुत्य । अधि- इ- त्वा = अधीत्य । प्र- इ- त्वा = प्रेत्य । आ- दा- त्वा = आदाय । वि- धा- त्वा = विधाय ॥ इत्यादि

उदा०—राजा प्रजास्वधिकृत्य वर्त्तते = राजा प्रजा-ओं में अधिकार करके रहता है । शिशुः गृहमागम्य आगत्य वा शेते = बालक घर में आकर सोता है । अधीत्य गच्छति = पढ़कर जाता है । प्रेत्य जायते = मर कर उत्पन्न होता है । पुस्तकमादाय गतः = पुस्तक

लेकर गया । स्वकृत्यं विधाय सुप्तः = अपना काम करके सोया ॥

शमूल—‘क्त्वा’ के अर्थ में ही ‘शमूल’ प्रत्यय भी होता है—स्मृ- स्मारं स्मारम् । भुज्- भोजं भोजम् । कथम्- कृ = कथङ्कारम् । कन्या- दृश् = कन्यादर्शम् । यावत्- जीव् = यावज्जीवम् । उदर- पृ = उदरपूरम् । समूल- हन् = समूलघातम् । पाणि-ग्रह् = पाणिग्राहम् । चक्र- बन्ध् = चक्रबन्धम् । शय्या- उत्- स्था = शय्योत्थायम् । यष्टि- ग्रह् = यष्टिग्राहम् ॥ इत्यादि

उदा०—स्मारं स्मारं पाठमधीते छात्रः = बार बार स्मरण करके छात्र पाठ पढ़ता है । भोजं भोजं धावति शिशुः = बार २ भोजन करके बालक दौड़ता है । यदि धनं नास्ति तर्हि कथङ्कारं निर्वाहो भविष्यति = यदि धन नहीं है तो कैसे करके निर्वाह होगा ? कन्यादर्शं वरयति स्नातकः = ब्रह्मचारी कन्या को देखकर वरता है । यावज्जीवं परोपकुरुते साधुः = साधु यावज्जीवन परोपकार करता है । उदरपूरं भुङ्क्ते बुभुक्षितः = भूखा पेट भरकर खाता है । समूलघातं हन्ति राजा विद्रोहिणम् = राजा बागी को जड़ मूल से मारता है । पाणिग्राहं गृह्णाति = हाथ से ग्रहण करता है । चक्र-बन्धं बन्ध्नाति शत्रुम् = चक्रव्यूहमें शत्रुको बान्धता है । शय्योत्थायं धावति ताडितः = ताड़न किया गया शय्या से उठकर दौड़ता है । यष्टिग्राहं युध्यन्ते मल्लाः = मल्ल यष्टि को पकड़कर युद्ध करते हैं ॥ इत्यादि

इति सामान्यार्थकाः

२-अथ ताच्छील्यार्थकाः

अथ ताच्छील्य अर्थ में जो कर्तृप्रत्यय होते हैं, उनका निरूपण करते हैं ॥

इष्णुच्—अलं करणं शीलमस्य=अलंकरिष्णुः । निरा-
करिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । सत्पतिष्णुः । उन्म-
दिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्तिष्णुः । वर्द्धिष्णुः ।
सहिष्णुः । चरिष्णुः । भविष्णुः ॥

उदा०—वाचोऽलंकरिष्णवः कवयः=कवि लोग
वाणियों के अलङ्कार करने वाले होते हैं । अपत्रपिष्णुः
निन्दितं न समाचरति=लज्जाशील निन्दित का आचरण
नहीं करता । सहिष्णुः जगति प्रतिष्ठां लभते=सहनशील
जगत् में प्रतिष्ठा पाता है ॥

अस्नु—जेतुं शीलमस्य=जिष्णुः । ग्लास्नुः । स्यास्नुः ।
भूष्णुः ॥

उदा०—जिष्णुः परकृतमवज्ञां न सहते=जयन
शील दूसरे की की हुई अवज्ञाको नहीं सहता । भूष्णुना
कदाप्यधर्मो नाद्वियते=भवनशील से कभी अधर्म का
आदर नहीं किया जाता ॥

क्नु—असितुं शीलमस्य=अस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्नुः ॥

उदा०—सेनापतिना अस्नवो युद्धे न प्रेक्ष्यन्ते=सेना-
पतिसे डरपोक युद्धमें नहीं भेजे जाते । धृष्णवो वर्जिता
अपि घाष्टर्यं न जहति=धृष्ट लोग रोके हुवे भी धृष्टता को
नहीं छोड़ते ॥

चिनुण्—शमितुं शीलमस्य=शमी । दमी । अमी ।
जयी । क्षयी । अत्ययी । प्रसवी । संपत्नी । अनुरोधी ।
आयामी । संसर्गी । परिवादी । अपराधी । दोषी । द्वेषी ।
द्रोही । योगी । विवेकी । त्यागी । रागी । भागी ।
विलासी । विकृती । विसृम्भी । प्रलापी । प्रमायी ।
प्रवादी । प्रवासी ॥

उदा०—अमी सदा सुखमनुभवति=अमी सदा सुखका
अनुभव करता है । व्यायामी रोगैर्नाभिभूयते=व्यायामी
रोगों से नहीं सताया जाता । संसर्गी दोषैर्लिप्यते =
संसर्गी दोषों से लिप्त होता है । परद्रोही विनश्यति=
परद्रोही नष्ट होजाता है । विवेकिनोऽस्मिन् संसारे न
रज्यन्ते=ज्ञानी पुरुष इस संसार में अनुराग नहीं करते ।
रागिणो जनाः भवाब्धौ निमज्जन्ति=रागी पुरुष संसार
सागर में डूबते हैं । ये विसृम्भिभिः सह विश्वासघातं
कुर्वन्ति तान् धिक्=जो विश्वासियों के साथ विश्वास-
घात करते हैं, उनको धिक्कार है ।

वुञ्—निन्दितुं शीलमस्य=निन्दकः । हिंसकः ।
क्लेशकः । खादकः । विनाशकः । परिक्षेपकः । परिवादकः ।
असूयकः । परिदेवकः । आक्रोशकः ॥ इत्यादि

उदा०—निन्दकैः परगुणेषु दोषारोपणं क्रियते=
निन्दकों से पराये गुणों में दोषारोपण किया जाता है ।
हिंसकाः हिंसाजन्यपापेन युज्यन्ते=हिंसक हिंसाजन्य
पाप से युक्त होते हैं । परिदेवकैः परिदेवनं क्रियते=
दुःखियों से विलाप किया जाता है ॥

युच्—चलितुं शीलमस्य=चलनः । शब्दनः । वर्तनः ।
जवनः । चङ्क्रमणः । दन्द्रमणः । सरणः । गर्हनः । उवलनः ।
लपणः । पतनः । क्रोधनः । रोषणः । मण्डनः । भूषणः ॥

उदा०—चलनः तृणानि नोन्मूलयति=वायु तृणों
को नहीं उखाड़ता । जवनो मनः क्षणात् दूरमभ्युपैति=
वेगवाला मन क्षण में दूर पहुँचता है । चङ्क्रमणोऽश्वः
प्रशस्तो भवति=कदम चलने वाला घोड़ा अच्छा होता
है । गर्हनो जनः लोके निन्दां लभते=लोभी जन लोक में
निन्दा पाता है । उवलनः सर्वान् पदार्थान् भस्मसात्
कुरुते=अग्नि सब पदार्थों को भस्मसात् करता है । क्रोधन
आश्वासितोऽपि शान्तिं न भजते=क्रोधी समझाया हुआ
भी शान्ति को नहीं सेवन करता ॥

उकञ्—अभिलषितुं शीलमस्य=अभिलाषुकः । प्रपा-
तुकः । उपपादुकः । स्थायुकः । भावुकः । प्रवर्षुकः । आघा-
तुकः । कामुकः । आगामुकः । शारुकः ॥

उदा०—विद्याभिलाषुकः श्रद्धया गुरुं सेवते=विद्या-
भिलाषी श्रद्धा से गुरु की सेवा करता है । भावुको जनः
सद्वृत्तमाश्रयते=होनहार पुरुष सदाचारका आश्रय करता
है । कामुकस्य राज्येनाऽपि तुष्टिर्न भवति=कामनाशील
की राज्य से भी तृप्ति नहीं होती ॥

षाकन्—जल्पितुं शीलमस्य=जल्पाकः । भिक्षाकः ।
कुटाकः । वराकः ।

उदा०—जल्पाको वाचं दुरुपयुङ्क्ते=बहुत बोल
ने वाला वाणी का दुरुपयोग करता है । भिक्षाकः सर्व-

षामवज्ञाभाजनो भवति=भील मांगने वाला सब का अवज्ञास्पद होता है । वराकः स्वहितैषियमपि द्वेष्टि=मूर्ख अपने हितैषी से भी द्वेष करता है ॥

आलुब्ध—स्पृष्टितुं शीलमस्य=स्पृह्यालुः । गृह्यालुः । पतयालुः । दयालुः । निद्रालुः । तन्द्रालुः । अद्रालुः । शयालुः

उदा०—स्पृह्यालुः परोदयं न सहते=स्पृह्याशील दूसरे के उदय को नहीं सहता । दयालुः दीनानुदरते=दयाशील दीनों का उद्धार करता है । अद्रालुः विपद्गतोऽपि धर्मं नातिवर्त्तते=अद्रालु विपत्ति को प्राप्त हुवा भी धर्म का अतिक्रमण नहीं करता ॥

रु-दातुं शीलमस्य=दारुः । धारुः । सेरुः । शद्रुः । सद्रुः ॥

उदा०—दारुः सदा पात्रमपेक्षते=दानशील सदा पात्र की अपेक्षा करता है । सेरुः पशुर्वन्धनान्मुक्तोऽपि गृह एव प्रविशति=बन्धनशील पशु बन्धन से छूटा हुवा भी घर में ही प्रवेश करता है । सद्रुराश्वासितोऽपि विषादं न जहाति=विषादशील समझाया हुवा भी विषाद को नहीं छोड़ता ॥

कमरब्ध—सर्तुं शीलमस्य=सृमरः । घस्मरः । अद्रमरः ॥

सृमरो वायुः केनापि नावरुध्यते=गमनशील वायु किसी से भी नहीं रोका जाता । अद्रमरो मनुष्यः भक्ष्याभक्ष्यं नावेक्षते=भक्षणशील मनुष्य भक्ष्याभक्ष्यको नहीं देखता ॥

धुरब्ध—भङ्क्तुं शीलमस्य=भंगुरः । भासुरः । मेदुरः ॥

उदा०—भंगुरे देहे को विश्वासः=भङ्गनशील देह में क्या विश्वास है ? भास्करस्य भासुरं ज्योतिः प्रकाशते=सूर्यकी प्रकाशशील ज्योतिः प्रकाशित होती है ।

कुरप्—वेत्तुं शीलमस्य=विदुरः । भिदुरः । छिदुरः ॥

उदा०—विदुरो बुद्धिबलेमानुक्रमनागतञ्चापि जानाति = पश्चिद्धत बुद्धि के बल से अनुक्त और अनागत को भी जान लेता है । कुठारेण भिदुरं काष्ठं भिद्यते = कुठार से भेदनशील काष्ठ भेदन किया जाता है । छिदुरया रज्ज्वा कूपे छिद्राणि सम्पद्यन्ते = छेदनशील रस्सी से कुर्वे में गढ़े होजाते हैं ॥

क्वरप्—एतुं शीलमस्य = इत्वरः । नश्वरः । जित्वरः । सृत्वरः । गत्वरः ॥

उदा०—इत्वरोऽश्वः स्वामिनं दूरं गमयति = गमन शील घोड़ा स्वामी को दूर लेजाता है । नश्वरेण देहे-नाविनश्चरा कीर्तिरुपार्जनीया = नाशशील देह से न नाश होनेवाली कीर्ति उपार्जन करनी चाहिये । जित्वरैः शूरैः आह्वाग्नौ प्राणाहुतयो हूयन्ते=जयन शील शूरों से युद्ध रूपी अग्नि में प्राण की आहुतियां दीजाती हैं । सृत्वरी लता पार्श्वस्थं वृक्षं परिवेष्टयति=सरणशील लता समीपस्थ वृक्ष को लपेटती है । गत्वरः पान्थः निर्दिष्टं देशं समधिगच्छति=गमन शील पान्थ निर्दिष्ट देश को प्राप्त होता है ॥

ऊक्—जागरितुं शीलमस्य=जागरूकः । पुनः पुनरतिशयेन वा यष्टुं शीलमस्य=यायजूकः । वायदूकः ॥

उदा०—जागरूकेभ्यश्चौराः पलायन्ते=जागरणशीलों से चोर भागते हैं । यायजूका इष्टिभिर्यजन्ते=बारबार यजनशील इष्टियों से यजन करते हैं । वायदूकेन कदा-

चिदपि मौनं नाश्रीयते=वायवूक से कभी चुप नहीं रहा जाता ॥

र—नमितुं शीलमस्य = नमूः । कम्प्रः । स्मेरः ।
कमूः । हिंस्रः । दीप्रः ॥

उदा०—महत्त्वं प्राप्य सृजना नम्रा भवन्ति =
महत्त्व को पाकर सृजन नम्र होते हैं । कम्प्रा शाखा
वायुना मुहुर्मुहुर्नमति = कम्पनशील शाखा वायु से
वारवार लचती है । स्मेरं मुखं सर्वदा शोभते = हंसने
वाला मुख सदा शोभा पाता है । राज्ञा हिंस्रभ्यो दीना
रक्षणीया । राजा को हिंस्रों से दीनों की रक्षा
करनी चाहिये ॥

उ—चिकीर्षितुं शीलमस्य = चिकीर्षुः । जिज्ञासुः ।
जिगमिषुः । पिपासुः । जिह्वासुः । जिघृक्षुः । बुभुक्षुः ।
दित्सुः । लिप्सुः । आशंसितुं शीलमस्य = आशंसुः ।
भिक्षुः । वेदितुं शीलमस्य = विन्दुः । एषितुं शील
मस्य = इच्छुः ॥

उदा०—ये लोकहितं चिकीर्षवस्त एव सृजनाः =
जो संसार का हित करने की इच्छा करते हैं वे ही
सृजन हैं । जिज्ञासुना प्रश्नावसरे मत्सरो न कार्यः =
जिज्ञासु ने प्रश्न के समय मत्सर नहीं करना चाहिये ।
पिपासवे जलं दातव्यम् = प्यासे के लिये जल देना चा-
हिये । जिघृक्षुणा प्रतिग्रहस्य फलगुता न ज्ञायते =
ग्रहणशील से प्रतिग्रह की असारता नहीं जानी जाती ।
दित्सुः कदापि कार्पण्यं न भजते=दानशील कभी कृपणता
को सेवन नहीं करता । भिक्षुः गृहस्थेभ्यो याचते=भिक्षु

गृहस्थों से याचना करता है । भूतिमिच्छवो धर्ममाचरन्ति = उन्नति चाहनेवाले धर्म का आचरण करते हैं ॥

नजिङ्—स्वप्नुं शीलमस्य = स्वप्नक् । तर्पितुं शीलमस्य = तृष्णक् । धृष्णक् ॥

उदा०—स्वप्नक् जागरितोऽपि श्येते = शयनशील जागता हुआ भी सोता है । तृष्णक् शान्तिं न लभते = तृष्णाशील शान्ति को नहीं पाता ॥

आरुः—शरितुं शरीतुं वा शीलमस्य = शरारुः । वन्दितुं शीलमस्य = वन्दारुः ॥

उदा०—शरारुर्निर्दयो भवति = हिंसाशील निर्दय होता है । वन्दारुर्वृद्धानभिवादयते = वन्दनशील वृद्धों को अभिवादन करता है ॥

क्रु-क्रुकन्—भेतुं शीलमस्य = भीरुः- भीरुकः ।

उदा०—भीरुणा भीरुकेण वा संग्रामे न स्थीयते = डरपोक से युद्ध में नहीं ठहरा जाता ॥

वरच्—स्थातुं शीलमस्य=स्थावरः । ईशितुं शीलमस्य = ईश्वरः । भासितुं शीलमस्य=भास्वरः । पुनः पुनरतिशयेन वा यातुं शीलमस्य=यायावरः ॥

उदा०—स्थावरः स्वस्थानाच्च चलति=स्थावर अपनी जगह से नहीं चलता । ईश्वरस्य सत्ता सर्वत्र वर्तते= ईश्वर की सत्ता सर्वत्र वर्तमान है ॥ यायावरः स्थावराच्चत्येति=अत्यन्त गमनशील स्थितिशीलों का अतिक्रमण करता है ॥

क्विप्—विभ्राजितुं शीलमस्य=विभ्राट् । विद्योतितुं

शीलमस्याः=विद्युत् । वक्तुं शीलमस्याः=वाक् । अतिशयेन
गन्तुं शील मस्य=जगत् । ध्यातुं शीलमस्याः = धीः ।
अयितुं शीलमस्याः=श्रीः । भवितुं शीलमस्याः=भूः ॥

उदा०—घनेषु विद्योतते विद्युत्=बादलों में बिजली
चमकती है । परिवर्त्तिनि जगति कोऽपि स्थैर्यं न लभते
=परिवर्त्तनशील जगत् में कोई भी स्थिरता को नहीं
पाता । उद्योगिनं पुरुषं श्रीः समाश्रयते = उद्योगी पुरुष
का लक्ष्मी आश्रय लेती है ।

इति तात्पर्यार्थकाः

समाप्तञ्च कृदन्तप्रकरणम् ।

—:०:—

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

परस्पर सापेक्ष शब्दोंसे किन्ही विशेष अर्थों में जो
प्रत्यय होते हैं, उनको तद्धित कहते हैं । यथा—उपगो-
रपत्यम् = औपगवः । उपगुकापुत्र = औपगव कहलाता है

अनपेक्ष पदों से तद्धित प्रत्यय नहीं होते । जैसे—
कम्बल उपगोः, अपत्यं वसिष्ठस्य = कम्बल उपगु का,
पुत्र वसिष्ठ का । यहां 'उपगु' शब्द के साथ अपत्य शब्द
की अपेक्षा नहीं है ॥

यह भी नियम है कि परस्पर सापेक्ष पदों में जो
पहिला पद होता है उसीसे तद्धित प्रत्यय होते हैं, अन्यो-
से नहीं जैसे—अश्वपतेरपत्यम् = आश्वपतम् । यहां पर

पूर्वपद 'अश्वपति' से ही तद्धित 'अण्' प्रत्यय होता है नकि उत्तरपद अपत्य से ॥

कृदन्त शब्दों के समान तद्धितान्त शब्द भी प्रथमादि सात विभक्तियों, एकवचनादि तीन वचनों और पुंल्लिङ्गादि तीन लिंगों में परिणत होते हैं ॥

तद्धित में जो प्रत्यय होते हैं, उनके आदि में यदि षकार, चवर्ग और टवर्ग हों तो उनका लोप होजाता है और अन्त्य के हल् का भी सर्वत्र लोप होता है ॥

यदि किसी प्रत्यय के अङ्ग 'घु' और 'वु' हों तो उनको क्रम से 'अन' और 'अक' आदेश होजाते हैं ॥

यदि किसी प्रत्यय की आदि में ठ, फ, ढ, ख, छ, और घ ये वर्ण हों तो उनको क्रमशः इक्, आयन्, एय्, ईन्, ईय्, और इय् आदेश होजाते हैं ॥

जिन प्रत्ययों के ज्, ण् और क् का लोप हुवा हो उनके पूर्वपदस्थ शब्द का जो आदि अच् है उसको वृद्धि होजाती है ॥

तद्धितप्रकरणको पढ़नेवाले उक्त नियमोंपर ध्यान रखें ॥

तद्धित तीन प्रकार का है १—सामान्य वृत्ति
२—भाववाचक ३—अव्ययसंज्ञक ॥

१—अथ सामान्यवृत्तिः

सामान्यवृत्ति तद्धितके ९ विभाग हैं, जिन के नाम ये हैं—

(१) अपत्यार्थक (२) देवतार्थक (३) सामूहिक (४) अव्ययनार्थक (५) शैषिक (६) विकारावयवार्थक (७) अनेकार्थक (८) मनुष्यार्थक (९) स्वार्थिक । अत्र इन में जिस २ दशा में

जो २ प्रत्यय होते हैं, उनको हम क्रमशः उदाहरणपूर्वक दिखलाते हैं ॥

१—अपत्यार्थकाः

अपत्य के तीन भेद हैं (१) अपत्य (२) गोत्रापत्य (३) युवापत्य ॥

जो अपने से बिना व्यवधान के उत्पन्न हों, ऐसे पुत्रादि की अपत्य संज्ञा है। जो अपत्य से उत्पन्न हों, ऐसे पौत्रादिकी गोत्रापत्य संज्ञा है और जो पिता आदि जीवित हों तौ पौत्र के पुत्रादि की युवापत्य संज्ञा है। इन्हीं तीन अर्थों में अपत्यार्थक प्रत्यय होते हैं ॥

गोत्रापत्य में एकही प्रत्यय होता है, अर्थात् पौत्र के पश्चात् फिर अपत्यार्थक प्रत्यय नहीं होता। जैसे—गर्ग शब्द से गोत्रापत्य में 'यञ्' होकर 'गार्ग्यः' बना, अब इससे फिर कोई अपत्यार्थक प्रत्यय न होगा, किन्तु गार्ग्य के पुत्र और पौत्र भी गार्ग्य ही कहलावेंगे ॥

युवापत्य में केवल गोत्र प्रत्ययान्त शब्द सेही प्रत्यय होता है, अन्य से नहीं। यथा—गार्ग्यस्य युवापत्यम् = गार्ग्यायणः। गर्ग शब्द से गोत्रापत्य में 'यञ्' प्रत्यय होकर 'गार्ग्यः' बना था, अब उससे युवापत्य में 'फक्' प्रत्यय होकर "गार्ग्यायणः" बन गया ॥

अब अपत्यार्थ में जिन २ शब्दों से जो २ प्रत्यय होते हैं, उनको दिखलाते हैं—

अण्

शिवादिगणपठित शब्दों से अपत्यार्थ में 'अण्' प्रत्यय होता है—शिवस्यापत्यम् = शैवः। काकुत्स्थः। वैहयः। वैश्रवणः। आर्ष्टिषेणः। गाङ्गः। यास्कः। भीमः।

ऐलः । सापत्नः । इत्यादि । आदि के अच् को वृद्धि होजाती है ॥

अश्वपति आदि शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'अण्' होता है—अश्वपतेरपत्यम्=आश्वपतम्=शातपतम् । गणपतम् । कौलपतम् । पाशुपतम् । इत्यादि ॥

जिनके अर्चों में वृद्धि न हुई हो ऐसे नदी और मानुषी के नामों से भी अपत्यार्थ में 'अण्' होता है । नदी—यमुनाया अपत्यञ् = यामुनः । ऐरावतः । वैतस्तः । नार्मदः ॥ मानुषी—शिक्षिताया अपत्यम् = शैक्षितः । चैन्तितः ॥ इत्यादि

ऋषि, अन्धक, वृष्णि, और कुरु इनके वाचक शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'अण्' होता है ऋषि—वसिष्ठस्यापत्यम् = वासिष्ठः । वैश्वामित्रः ॥ अन्धक—श्वाफल्कः । वृष्णि—वासुदेवः । आनिरुद्धः ॥ कुरु—नाकुलः । साहदेवः ॥ ऋषि मन्त्र द्रष्टाओं का और अन्धक, वृष्णि और कुरु ये वंशों के नाम हैं ॥*

* शब्द नित्य हैं ऐसा भाष्यकार का मत है, फिर अन्धक, वृष्णि और कुरु इन अनित्य वंशों का आश्रय लेकर क्यों उनका व्याख्यान किया गया ? इसका उत्तर यह है कि वास्तव में शब्द नित्य और असंख्य हैं । यदि इन वंशादि वाच्यों के होने से पूर्व इनके वाचक शब्द न होते तो इनके ये नाम ही कैसे रखे जाते ? जैसे अब कोई अपने पुत्र का वासुदेव नाम रखे तो क्या इससे यह सिद्ध होसका है कि उसने वासुदेव संज्ञा को बनाया ? कदापि नहीं । किन्तु यही माना जायगा कि उस ने बनी बनाई संज्ञा को लेकर अपना काम चलाया । ऐसे ही कुरु आदि शब्दों की व्यवस्था भी समझो, इससे इनमें अनित्यता का दोष नहीं आसका ।

संख्यावाचक तथा सम् और भद्र शब्द पूर्व हों तो मातृ शब्दसे भी अपत्यार्थ में 'अण्' होता है- द्विमात्रो-रपत्यम्=द्विमातुरः । पारमातुरः । सांमातुरः । भाद्रमातुरः ॥

कन्या शब्द से भी अपत्यार्थ में 'अण्' होता है और उसके योग से कन्या शब्द को 'कनीन' आदेश भी हो जाता है-कन्याया अपत्यम् = कानीनः । कन्या = अनूढ़ा से जो उत्पन्न हो वह कानीन कहलाता है ॥

मनु शब्द से भी अपत्यार्थ में 'अण्' होता है-मनोरपत्यम् = मानवः ॥*

जनपद (नगर) वाचक दो अच् वाले शब्द तथा मगध, कलिङ्ग और सूरमस् शब्दों से यदि वे क्षत्रिय के अभिधायक हों तो अपत्यार्थ में 'अण्' होता है- अङ्ग-स्यापत्यम्=आङ्गः । वाङ्गः । पौरुष्टः । मागधः । कालिङ्गः । सौरमसः ॥ क्षत्रियसे अन्यत्र- आङ्गिः । वाङ्गिः । इत्यादि वक्ष्यमाण 'इज्' होगा ॥

अज्

उत्स आदि शब्दों से अपत्यार्थ में 'अज्' होता है-उत्सरयापत्यम् = औत्सः । पार्थिवः । पाङ्क्तः । भारतः । औशीनरः । पैलः । बार्हतः । सात्वतः । कौरवः । पाञ्चालः†

* मनु शब्द से केवल अपत्यार्थ में 'अण्' होता है, यदि जाति अभिधेय हो तो अण् और यत् प्रत्यय होते हैं-मनोरपत्यं जातिअन्तः=मानुषः । मनुष्यः । दोनों में पुष्क का आगम होजाता है ।

† अण् और अज् प्रत्ययान्त शब्दों के रूप एकजैसेही होते हैं केवल स्वर में कुछ भेद होता है ॥

विदादि शब्दों से गोत्रापत्य में (अञ्) होता है—
विदस्य गोत्रापत्यम्=वैदः । काश्यपः । कौशिकः । भारद्वाजः ।
अपमन्यवः । वैश्वानरः । आर्ष्टिषेणः । शारद्वतः । शौनकः ।
पौनर्भवः । पौत्रः । दौहित्रः ॥

जनपद [नगर] वाचक शब्दों से यदि वे क्षत्रिय के
अभिधायक हों तौ अपत्यार्थमें 'अञ्' होता है—पञ्चा-
लस्यापत्यम्=पाञ्चालः । वैदेहः । गान्धारः । इत्यादि ॥
दो अच् वाले शब्दोंसे 'अण्' विधान कर चुके हैं । क्षत्रिय
से अन्यत्र—पाञ्चालिः । इत्यादि 'इञ्' होगा ॥

कम्बोज, चोल, केरल, शक और यवन शब्दों से
अपत्यार्थ में 'अञ्' होकर उसका लोप होजाता है—
कम्बोजस्यापत्यम्=कम्बोजः । चोलः । केरलः । शकः । यवनः ॥

इञ्

अकारान्त शब्दों से अपत्यार्थमें 'इञ्' प्रत्यय होता
है—दक्षस्यापत्यम्=दाक्षिः । दाशरथिः । द्रौणिः ।

बाहु आदि शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'इञ्'
होता है—बाहोरपत्यम्=बाहविः । बालाकिः । सौमित्रिः ।
कार्त्तिः । यौधिष्ठिरिः । आर्जुनिः ।

सुधातु, व्यास, वरुड, निषाद, चण्डाल और विम्ब
शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'इञ्' और उससे पूर्व इनको
'अक' आदेश भी होता है—सौधातकिः । वैयासकिः ।
वारुडकिः । नैषादकिः । चण्डालकिः । विम्बकिः ॥

शिल्पवाचक, लक्ष्य और सेना शब्द जिनके अन्त
में हों ऐसे शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'इञ्' होता है—

शिल्पवाचक—कौम्भकारिः । तान्तुवायिः । लक्षणा—
लाक्षणिः । सेनान्त—कारिषेणिः । शौरसेनिः ॥

यय

शिल्प, लक्षणा और सेना शब्दान्त से 'यय' प्रत्यय भी होता है—कौम्भकार्यः । तान्तुवाय्यः । लाक्षय्यः । कारिषेय्यः । शौरसेय्यः ॥

दिति, अदिति और पत्यन्त शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'यय' प्रत्यय होता है—दितेरपत्यम्=दैत्यः । आदित्यः । प्राजापत्यः ॥

क्षत्रियवाचक कुरु और नकारादि शब्दों से भी अपत्यार्थमें 'यय' प्रत्यय होता है - कुरोरपत्यम्=कौरव्यः । नैषध्यः । नैषध्यः ॥ इत्यादि

यञ्

गर्गादि गणपठित शब्दों से गोत्रापत्य में 'यञ्' प्रत्यय होता है—गर्गस्य गोत्रापत्यम्=गार्ग्यः । वात्स्यः । अगस्त्यः । पीलस्यः । धौम्यः । वाभूव्यः । मारुड्यः । काण्वः । शाकल्यः । कौशिक्यः । याज्ञवल्क्यः । शाण्डिल्यः । मौद्गल्यः । पाराशर्यः । जालूकर्यः । आश्वमेध्यः । पैङ्गल्यः । दाल्भ्यः । जामदग्न्यः । इत्यादि

फक्—फञ्—फिञ्

नडादि शब्दों से गोत्रापत्य में फक् प्रत्यय होता है 'फ्' को 'आयन्' आदेश होकर-नडस्य गोत्रापत्यम्=नाडायनः । चारायणः । नारायणः । मैत्रायणः । शाकटायनः । इत्यादि

यञन्त और इञन्त शब्दों से युवापत्य में 'फक्' प्रत्यय होता है । यञन्त—गाग्यस्य युवापत्यम्=गाग्यायणः । वात्स्यायनः । इत्यादि इञन्त—दाक्षेः युवापत्यम्=दाक्षायणः । प्लाक्षायणः । इत्यादि

द्रौण, पर्वत और जीवन्त शब्दों से गोत्रापत्य में विकल्प से 'फक्' होता है, पञ्च में इज् होता है—द्रौणायनः । द्रौणिः । पार्वतायनः । पार्वतिः । जीवन्तायनः । जीवन्तिः ॥

अश्वादि गणपठित शब्दों से गोत्रापत्य में 'फज्' होता है - आश्वायनः । आशमायनः । इ०

तिकादि गणपठित शब्दों से अपत्यार्थ में 'फिज्' प्रत्यय होता है - तिकस्यापत्यम्=तैकायनिः । कैतवायनिः

दो अच् वाले अणन्त से भी अपत्यार्थ में 'फिज्' होता है—कर्तुरपत्यम्=कार्त्रः । कार्त्रस्यापत्यम्=कार्त्रायणिः । हार्त्रायणिः । इ०

तद् आदि सर्वनामों से भी अपत्यार्थ में 'फिज्' होता है—तस्यापत्यम्=तादायनिः । यस्यापत्यम्=यादायनिः । इ०

ढक्—ढञ्

स्त्री प्रत्ययान्त आद्यन्त शब्दों से अपत्यार्थमें 'ढक्' प्रत्यय होता है—विनताया अपत्यम्=वैनतेयः । गाङ्गेयः । मारमेयः । मैत्रेयः । इत्यादि 'ढ' को 'एय्' आदेश होकर वृद्धि हो जाती है ॥

दो अच् वाले पुल्लिङ्ग इकारान्त शब्दों से भी यदि

ये 'इज्' प्रत्ययान्त न हों तौ अपत्यार्थ में 'ढक्' होता है- अत्रेरपत्यम्=आत्रेयः । नैधेयः । इ०

शुभादि गणपठित शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'ढक्' होता है - शौभ्रेयः । गौधेयः । काद्रवेयः । कीमारिकेयः । आम्बिकेयः । इ०

विकर्ण और कुषोत्क शब्दों से यदि ये दोनों कश्यप के अपत्यविशेष हों तौ 'ढक्' होता है; अन्यथा इज्—वैकर्णेयः । कौषीतकेयः । काश्यप से भिन्न—वैकर्णिः । कौषीतकिः ॥

कुलटा शब्द से भी अपत्यार्थ में 'ढक्' होता है - कुलटाया अपत्यम्=कौलटेयः । किन्हीं के मत से 'इन्' आदेश होकर - कौलटिनेयः । भी होता है ॥

पितृष्वस् और मातृष्वस् शब्दों से भी अपत्यार्थ में 'ढक्' होता है- पितृष्वसुरपत्यम्=पैतृष्वसेयः । मातृष्वसेयः

गृष्ट्यादि गणपठित शब्दों से अपत्यार्थ में 'ढज्' प्रत्यय होता है—गृष्टेरपत्यम्=गार्ष्टेयः । हार्ष्टेयः । हालेयः । बालेयः । इ०

छ—छण्

स्वस् और भ्रातृ शब्दों से अपत्यार्थ में (छ) प्रत्यय होता है - स्वसुरपत्यम्=स्वसूरीयः । भ्रात्रीयः । 'छ' का (ईय्) आदेश होजाता है । भ्रातृ शब्द से अपत्यार्थमें (व्यत्) प्रत्यय भी होता है - भ्रातुरपत्यं भ्रातृव्यः ॥

पितृष्वस् और मातृष्वस् शब्दों से अपत्यार्थमें 'छण्' भी होता है - पैतृष्वसूरीयः । मातृष्वसूरीयः ॥

यत्

राजन् और श्वशुर शब्द से अपत्यार्थ में यत् प्रत्यय होता है- राज्ञोऽपत्यम्=राजन्यः । * श्वशुर्यः ॥

घ

‘क्षत्र’ शब्द से अपत्यार्थ में (घ) प्रत्यय होता है- क्षत्रस्यापत्यम्=क्षत्रियः । * ‘घ’ को (झ्य्) आदेश होजाता है ॥

ख—खञ्

कुल शब्द जिसके अन्त में हो ऐसे पद से अपत्यार्थ में (ख) प्रत्यय होता है । (ख) को (ईन्) आदेश होकर—आढ्यकुलीनः । ओन्नियकुलीनः ॥

केवल कुल शब्द से अपत्यार्थ में खञ्, यत् और ढकञ् तीन प्रत्यय होते हैं—कुलीनः । कुल्यः । कौलियकः॥

महाकुल शब्द से खञ् और अञ् तथा दुष्कुल शब्द से खञ् और ढक् प्रत्यय यथाक्रम होते हैं—महाकुलीनः । माहाकुलः । दुष्कुलीनः । दौष्कुलियः ॥

ठक्—ण

रेवत्यादि गणपठित शब्दों से अपत्यार्थ में ‘ठक्’ प्रत्यय होता है, ‘ठ’ को ‘डक्’ होकर—रेवत्या अपत्यम्=रैवतिकः । आश्वपालिकः । इ०

गोत्रवाचक स्त्रीलिङ्ग शब्दों से अपत्यार्थ में निन्दा सूचित होती हो तो ठक् और ण प्रत्यय होते हैं ।

*राजन् और क्षत्र शब्द से क्रमशः यत् और घ प्रत्यय जाति के अभिधान में होते हैं, जाति से अन्यत्र राजन् से अण् और क्षत्र से इश् प्रत्यय होंगे—राजनः । क्षात्रिः ॥

पिता का ज्ञान न होने पर माता के नाम से जो पुत्र का व्यपदेश किया जाता है, वह पुत्र की एक प्रकार की निन्दा है—गार्ग्या अपतयम्=गार्गिकः । गार्गः ॥ जाग्रालिकः । जाग्रालः । इ०

२-देवतार्थकाः

प्रथमान्त देवतावाचक शब्दों से षष्ठी के अर्थ में हव्य और सूक्तके अभिधानमें देवतार्थक प्रत्यय होते हैं ।

अण्—इन्द्रादि शब्दों से देवतार्थक अण् प्रत्यय होता है- इन्द्रो देवताऽस्य=ऐन्द्रं हविः सूक्तं वा=इन्द्र देवता के उद्देश से जो हविस् दियाजाय वा सूक्त पढ़ा जाय उस हविस् वा सूक्त को 'ऐन्द्र' कहते हैं । ऐसेही वारुणम् । बार्हस्पतम् । कः प्रजापतिदेवताऽस्य=कायं हविः सूक्तं वा । 'अण्' होकर 'क' को इकारादेश भी होता है ।

घन्—शुक्रो देवताऽस्य=शुक्रियं हविः सूक्तं वा ॥

घन्-छ-शतं रुद्रा देवता अस्य=शतरुद्रियम्- शतरुद्रो-यम् । अपोनप्त्रियम्- अपोनप्त्रीयम् । अपान्नप्त्रियम्- अपान्नप्त्रीयम् ।

टयण्- सोमो देवताऽस्य = सौम्यम् ।

अण्- घ- छ—महेन्द्रो देवताऽस्य=माहेन्द्रम्- महेन्द्रियम्- माहेन्द्रीयम् ॥

यत्—वायुर्देवताऽस्य=वायव्यम् । ऋतव्यम् । पित्र्यम् । उषस्यम् ।

छ-यत्—द्यावापृथिव्यौ देवते अस्य=द्यावापृथिवी-यम्- द्यावापृथिव्यम् । शुनासीरीयम्- शुनासीर्यम् । भरुत्वतीयम्- भरुत्वत्यम् । अग्नीषोमीयम्- अग्नीषोम्यम् ।

वास्तोष्पतीयम्- वास्तोष्पत्यम् । गृहमेधीयम्- गृहमेध्यम् ॥

ढक्—अग्निर्देवताऽस्य=आग्नेयम् ॥

ठञ्—महाराजो देवताऽस्य=महाराजिकम् । प्रौष्ठ-
पदिकम् ॥

पितृ और मातृ शब्दों से यदि उनके भ्राता अभिधेय
हों तौ क्रस् से ठयत् और लब् प्रत्यय होते हैं और यदि
उनके पिता अभिधेय हों तौ महच् प्रत्यय होता है—
पितृभ्राता पितृव्यः=चाचा वा ताऊ । मातृभ्राता मातुलः
=जामा । पितुः पिता पितामहः=बाबा । मातुः पिता
मातामहः=जाना ॥

३-सामूहिकाः

षष्ठ्यन्त शब्द से समूह (समुदाय) के अर्थ में सामू-
हिक प्रत्यय होते हैं ॥

अण्—काकानां समूहः=काकम् । वाकम् ॥ भिक्षाणां
समूहः=भैक्षम् । गर्भिणीनां समूहः=गर्भिणम् । युवतीनां
समूहः=यौवनं यौवतं वा ॥

बुञ्—अपिगवानां समूहः=अपिगवकम् । उक्षाणां
समूहः=अक्षकम् । अष्ट्रकम् । औरभूकम् । राजकम् ।
राजन्यकम् । राजपुत्रकम् । वात्सकम् । मानुष्यकम् ।
आजकम् । वार्द्धकम् । काठकम् । कालापकम् इत्यादि
'सु' को 'अक' आदेश होजाता है ॥

यञ्- वुञ्- ठञ्—कैदारणां समूहः=कैदार्यम्,
कैदारकम्, कैदारिकम् ॥

यञ्- गणिकानां समूहः=गणिक्यम् ॥

यत्—ब्राह्मणानां समूहः=ब्राह्मण्यम् । माण्डव्यम् ।
वाङ्मयम् ॥

टञ्—कवचिनां समूहः=कावचिकम् ॥

ठक्—हस्तीनां समूहः=हास्तिकम् । धैनुकम् । आपू-
पिकम् । शाष्कुलिकम् ॥

तल्—ग्रामाणां समूहः=ग्रामता । जनता । बन्धुता ।
सहायता । गजता ॥

अञ्—कपोतानां समूहः=कापोतम् । मायूरम् । तैत्तिरम्

यञ्- ठक्—केशानां समूहः=केश्यम्- कैशिकम् ॥

छ- अण्—अश्वानां समूहः=अश्वीयम् । आश्वम् ॥

४-अध्ययनार्थकाः

द्वितीयान्त शब्द से पढ़ने और जानने के अर्थ में
अध्ययनार्थक प्रत्यय होते हैं ।

अण्—व्याकरणमधीते, वेद वा=वैयाकरणः=जो
व्याकरण पढ़ता है वा जानता है उसको वैयाकरण
कहते हैं ऐसेही--नैरुक्तः । छान्दसः । इत्यादि

ठक्—यज्ञविशेषवाचक और उक्थादि गणपठित
शब्दों से अध्ययनार्थक ठक् प्रत्यय होता है । यज्ञवाचक-
अग्निष्टोममधीते, वेदवा=आग्निष्टोमिकः । वाजपेयिकः ।

उक्थादि—उक्तान्यधीते, वेद वा=अीक्षिकः ।
नैयायिकः । लौकायतिकः । नैमिषिकः । याज्ञिकः ।
धार्मिकः । वार्त्तिकः । इत्यादि

विद्या, लक्षण और कल्प ये शब्द जिनके अन्त में
हों, उनसे तथा इतिहास और पुराण शब्दों से भी

उक्तार्थ में 'ठक्' होता है—नक्षत्रविद्यामधीते, वेद वा= नक्षत्रविद्यिकः । सार्वविद्यिकः । आश्वत्थशिकः । मातृ-
कल्पिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः ।

वसन्तादि गणपठित शब्दों से भी उक्तार्थ में 'ठक्' होता है—वसन्तविद्यामधीते, वेद वा=वासन्तिकः ।
ग्रैष्मिकः । वार्षिकः । शारदिकः । हैमन्तिकः । शैशिरिकः ।
प्राथमिकः । गौणिकः । आथर्वणिकः ॥

बुन्—क्रमादि गणपठित शब्दों से उक्तार्थ में 'बुन्' होता है—क्रममधीते, वेद वा=क्रमकः । पदकः । शिक्षकः ।
मीमांसकः । सामकः । इत्यादि

लुक्—प्रोक्त प्रत्ययान्त शब्दों से अध्ययनार्थक प्रत्यय का लोप होजाता है । पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं तदधीते तद्वेद वा=पाणिनीयः । आपिशलः ।

५-शेषिकाः

जिन अपत्यादि अर्थों में अवतक प्रत्यय कहे जा चुके हैं, उनसे जो शेष जातादि अर्थ हैं, उनको शेषिक कहते हैं । शेषिक प्रत्यय जिन २ अर्थों में कहे जावेंगे, उन सब अर्थों में समष्टि रूप से जो प्रत्यय होते हैं प्रथम उनको दिखलाते हैं ॥

शेषिक प्रत्यय अनेक विभक्तियोंसे और अनेक अर्थों में होते हैं, यथा—सुघ्नादागतः, सुघ्नेजातः, सुघ्नः नि-
वासोऽस्य=सूघ्नः=सुघ्न से आया, सुघ्न में उत्पन्न हुवा, सुघ्न जिसका निवासस्थान है, ये सब सूघ्न कहलावेंगे ॥

य- खञ्—ग्राम शब्द से जातादि अर्थों में शैषिक
य और खञ् प्रत्यय होते हैं—ग्रामे जातः, ग्रामः निवासोऽ-
स्य वा=ग्राम्यः । ग्रामीणः ॥

ढक्—नद्यादि गणपठित शब्दों से शैषिक (ढक्)
प्रत्यय होता है - नद्यां जातं नादेयं जलम् । महषां जातं
माहेयं जतु । वानेयं काष्ठम् ॥

त्यक्—दक्षिणा, पश्चात् और पुरस् शब्दों से शैषिक
(त्यक्) प्रत्यय होता है- दक्षिणास्यां जातः दक्षिणात्यः ।
पाश्चात्यः । पौरस्त्यः ॥

यत् - दिव्, प्राप्, अपाप्, प्रत्यच् और उदच् शब्दों से
शैषिक (यत्) प्रत्यय होता है- दिवि जातं=दिव्यम् ।
प्राच्यम् । अपाच्यम् । प्रतीच्यम्, उदीच्यम् ॥

त्यप् - अमा, इह, क्व, तसन्त और त्रान्त अव्ययों
से शैषिक 'तयप्' प्रत्यय होता है- अमा = सह जातः =
अमात्यः । * इह जातः = इहत्यः । क्वत्यः । इतस्त्यः ।
तत्रत्यः । अत्रत्यः । (नि) अव्यय से धुवार्थ में (त्यप्)
होता है- नित्यं=धुधम् ॥

ख - जिसके आदि अच् को वृद्धि हुई हो, उसे शैषिक
(ख) प्रत्यय होता है—शालार्य भवः=शालीयः । मालीयः ।

तद्, यद्, एतद्, युष्मद् और अस्मद् इन सर्वनामों
से भी शैषिक (ख) प्रत्यय होता है-तस्मिन् भवः=तदीयः ।
एतदीयः । युष्मदीयः-त्यदीयः । अस्मदीयः- सदीयः ॥

अण्- खञ्- ङ्—युष्मद् और अस्मद् सर्वनामों से

* राजा का सहचर होने से अमात्य मन्त्री को कहते हैं ।

(ख) के अतिरिक्त अण् और खज् प्रत्यय भी होते हैं, परन्तु इन दोनोंमें दोनोंको क्रमसे युष्माक और अस्माक आदेश होजाते हैं, केवल (ख) में ये अपने स्वरूप से रहते हैं- युष्मासु- भवः=यौष्माकः, यौष्माकीणः; युष्मदीयः । अस्मासु—भवः=आस्माकः, आस्माकीनः, अस्मदीयः । एकवचन में तवक और ममक आदेश भी होते हैं तावकः - तावकीनः । मामकः—मामकीनः ॥

ठक्—छस्—भवत् सर्वनाम से ठक् और छस् प्रत्यय होते हैं—भवत्सु-भवः = भावत्कः-भवदीयः ॥

यत्—अर्द्ध शब्द से (यत्) प्रत्यय होता है-अर्द्ध-भवस् = अर्द्धयम् ॥

म - आदि, मध्य, अवस् और अधस् शब्दों से 'म' प्रत्यय होता है - आदी भवः = आदिमः । मध्यमः । अवमः । अधमः । अवस् और अधस् के सकार का लोप होजाता है ॥

वुज्—नगर शब्दसे निन्दा और प्रवीणता में शैषिक (वुज्) होता है - नगरे - भवः=नागरकश्चरः । नागरकः शिल्पी । अन्यत्र - नागरो ब्राह्मणः । अण् होगा ॥

ख—पर्वत शब्द से मनुष्य अभिधेय हो ती शैषिक (ख) प्रत्यय होता है- पर्वते - भवः=पर्वतीयः पुरुषः । पर्वतीयो राजा । मनुष्य से भिन्न में अण् भी होता है । पर्वतीयं पार्वतं वा फलम् ॥

यत् - द्वीप शब्द से यदि वह समुद्र के समीप हो ती शैषिक (यत्) होता है - द्वीपे भवं द्वीप्यम् ॥

ठञ् - कालविशेष वाचक शब्दों से शैषिक (ठञ्) होता है- अहि कृतम्=आह्निकम् । मासिकम् । वार्षिकम् ।

शरद् शब्द से यदि आहु अभिधेय हो तो 'ठञ्' होता है अन्यत्र अण् - शरदि भवं शारदिकं आहुम् । अन्यत्र - शारदं नभः ॥

ठञ्-अण् - रोग और आतप अभिधेय हों तो शरद् शब्द से ठञ् और अण् दोनों होते हैं - शारदिकः शारदो रोगः । शारदिकः शारद आतपः । निशा और प्रदोष शब्दों से भी ठञ् और अण् दोनों होते हैं— निशायांभवं=नैशिकं, नैशं वा तमः । प्रादोषिकं, प्रादोषम्

अण् - ऋतु और नक्षत्र वाचक शब्दों से शैषिक (अण्) होता है । ऋतु - ग्रीष्मे भवं=ग्रीष्मम् । शैशिरम् । इत्यादि ॥ नक्षत्र - तैषम् । पौषम् । इ० ॥

एष्य-ठक् - प्रावृष् से एष्य और वर्षा से (ठक्) होता है - प्रावृषि भवः=प्रावृषेयः । वर्षासु भवः=वार्षिकः

तनस् - सायम्, चिरम् आदि अव्ययों से तनस् प्रत्यय होता है - सायं भवः=सायन्तनः । चिरन्तनः ॥

इम् - अग्र, पश्चात् और अन्त शब्दों से शैषिक (इम्) प्रत्यय होता है - अग्रे भवम्=अग्रिमम् । पश्चिमम् । अन्तिमम् । पश्चात् को (पश्च) आदेश भी होजाता है ॥

अत्र एक २ विभक्ति से एक २ अर्थ में जो शैषिक प्रत्यय होते हैं उनको व्यष्टि रूप से दिखलाते हैं: -

१—जातार्थकाः

जातार्थ से लेकर भवार्थ पर्यन्त सब प्रत्यय सप्त-म्यन्त से होते हैं ।

अण्—सुव्ने जातः=सूचनः । मायुरः । पाञ्चालः ।
सैन्धवः । रौहिणः । सागंशोर्धः ।

ठप्—प्रावृषि जातः=प्रावृषिकः ।

बुल्—पथि जातः=पन्थकः । पथिन्को पन्थ आदेश
हो जाता है । पूर्वाह्न् जातः=पूर्वाह्नकः । अपरान्हकः ।
शार्दूलकः । मूलकः । प्रदीपकः ।

धस्-ञ-बुञ्—अनावास्यायां जातः=अनावास्यः,
अगावास्यः, अनावास्यकः ।

ठञ्—कीञे जातं कीञेयं वञ्चम् ॥

(२) ठप्तार्थकाः

अण्—हैमन्ते ठप्ताः हैमन्ता=यथाः । ग्रैष्माः = व्रीहयः ।

दुञ्—ग्रीष्मे ठप्तानि ग्रैष्मकाणि = सस्यानि ।
वामन्तिका = इक्षवः ।

(३) देवार्थकाः

ठञ्—मासे- देयं=मासिकम् ऋणम् । वार्षिकम् ।

ठञ्-बुञ्—संवत्सरे देयं=सांवत्सरिकम्, सांवत्सर-
कम् । आयहायणिकम्, आयहायणकम् ।

(४) भवार्थकाः

अण्—सुव्ने भवं=सूचनम् । मायुरम् ।

यत्—दिगादि गणपठित शब्दों से भवार्थ में
'यत्' प्रत्यय होता है । दिशिभवं दिश्यम् । वर्ग्यम् ।
गद्यम् । मेध्यम् । पथ्यम् । रहस्यम् । साध्यम् । आद्यम् ।
अन्त्यम् । मुख्यम् । जघन्यम् । यूथ्यम् । न्याय्यम् ।
वर्ण्यम् । आप्यम् ॥ इत्यादि । शरीरावयव वाचक शब्दों

से भी भवार्थ में 'यत्' होता है—दन्तेभवं दन्त्यम् ।
कर्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । तालव्यम् । मूर्द्धन्यम् ॥

ढञ्—दृती भवं=दार्तेयम् । कौक्षेयम् । आह्वेयम् ।
वास्तेयम् । आस्तेयम् ।

अण्—ढञ्-ग्रीवायां भवं=ग्रैवं, ग्रैवेयम् ।

अय्—गम्भीरे भवं गाम्भीर्यम् । बाह्वयम् । दैव्यम् ।
पाञ्चजन्यम् ॥

ठञ्—अन्तर्वेश्मनि-भयम्=अन्तर्वेश्मिकम् । अन्त-
र्गैहिकम् । आध्यात्मिकम् । आधिदैविकम् । आधि-
भौतिकम् । और्ध्वदैहिकम् । ऐहलौकिकम् । पारलौकिकम्

छ—जिह्वामूले-भवं=जिह्वामूलीयम् । अंगुलीयम् ।
वर्गान्त अक्षर समूहवाचक शब्द से भी 'छ' प्रत्यय होता
है- कवर्गीयम् । चवर्गीयम् ॥

ख—यत्-वर्गान्त शब्द अक्षरसमूह से भिन्न किसी
और समुदायका वाचक हो तो ख और यत् प्रत्यय होते
हैं- ब्राह्मणवर्गीणः, ब्राह्मणवर्ग्यः ॥

(५) व्याख्यानार्थकाः

षष्ठ्यन्त व्याख्यातव्य से व्याख्यान के अर्थ में व्या-
ख्यानार्थक प्रत्यय होते हैं ॥

अण्—सुपां व्याख्यानः=सौपः । तैडः । कार्तः ।
ऋग्यनां व्याख्यानः=आर्ग्यनः । पीनरुक्तः । नैगमः ।
वास्तुविद्यः । नैमित्तः । औपनिषदः । शैलः । इत्यादि

अण्—यत्-छन्दसां व्याख्यानः=छान्दसः, छन्दस्यः ॥

ठक्—वृष्टीनां व्याख्यानः=ऐष्टिकः । चातुर्हीनृकः ।

ब्राह्मणिकः । आर्चिकः । प्राथमिकः । आध्वरिकः । पौरश्च-
रणिकः । नामिकः । आख्यातिकः ॥

ठञ् - अग्निष्टोमस्य व्याख्यानः=आग्निष्टोमिकः ।
वाजपेयिकः । इत्यादि

(६) आगतार्थकाः

पञ्चम्यन्त शब्द से आने के अर्थ में आगतार्थक
प्रत्यय होते हैं ॥

अण् - सूचनादागतः=सूचनः । मायुरः । वाङ्मः ।
कालिङ्गः । शुण्डिकादागतः=शौण्डिकः । कार्पणः । रथा-
ण्डिलः । तैर्यः । इत्यादि

ठक्—आकरादागतम् आकरिकं सुवर्णम् । आप-
णिकं वस्त्रम् ॥

वुञ् - विद्या और योनि सम्बन्ध वाचक शब्दों से
'वुञ्' होता है । विद्यासम्बन्ध - उपाध्यायादागतः = औ-
पाध्यायकः । आचार्यकः । योनिसम्बन्ध - पितामहा-
दागतः=पैतामहकः । मातामहकः ॥ इत्यादि

ठञ् - विद्या और योनि सम्बन्ध वाचक अकारान्त
शब्दोंसे ठञ् होता है । विद्या - होतुरागतं=हौतृकम् ।
पौतृकम् । योनि - भ्रातृकम् । मातृकम् ॥

ठञ् - यत्-पितुरागतं=पैतृकं पित्र्यं वा ॥

(७) प्रभवार्थकाः

पञ्चम्यन्त शब्दसे उत्पन्न होने के अर्थ में प्रभवार्थक
प्रत्यय होते हैं ।

अण् - हिमवतः प्रभवति=हैमवती गङ्गा । समुद्रात्
प्रभवति सामुद्रं रत्नम् ॥

अथ—विदूरात्प्रभवति=वैदूर्या नशिः ॥

(८) प्रोक्तार्थकाः

तृतीयान्त शब्द से कहने के अर्थ में प्रोक्तार्थक प्रत्यय होते हैं ।

अण्—ऋषिणा प्रोक्तन्-आर्षम् । मनुना प्रोक्तं=मानवम् । पातङ्गलम् ॥

छ—पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम् । तैत्तिरीयम् । पौत्ष्यम् ॥

(९) कृतार्थकाः

तृतीयान्त शब्द से करने के अर्थ में कृतार्थक प्रत्यय होते हैं—

टञ्—कायेन कृतं=कायिकम् । वाचिकम् । मानसिकम्

अण्—मत्तिकाभिः कृतं=मात्तिकं मधु ।

वृज्—कुलालेन कृतः=कौलालको घटः । कार्मा-
रकः । नैषादकः ।

(१०) इदमर्थकाः

षष्ठ्यन्त से प्रथमाके अर्थ में इदमर्थक प्रत्यय होते हैं—

यत् - रथम्येदं=रथं चक्रं युगं वा=रथं चक्रं वा युगं को कहते हैं ।

अञ्—वाहन वाचक तथा अध्वर्यु और परिषद् शब्दों से इदमर्थ में 'अञ्' होता है - अश्वम्येदम्=आश्वम् । श्रीष्टम् । हास्तिनम् । आध्वर्यवम् । परिषदम् ॥

टक्—हलम्येदं हालिकम् । सैरिकम् ।

वृज्—गोत्र वाचक और चरण वाचक शब्दों से इदमर्थ में 'वृज्' होता है । गोत्र - उपगोरिदम्=अपग-

वकम् ॥ अरक्ष—कठस्येदं = काठकम् ॥

अव - छन्दोगानामिदं = छान्दोग्यम् । औक्थि-
क्यम् । याज्ञिक्यम् । बाह्वृच्यम् । नाट्यम् ॥

अण् - आपर्वणिक शब्द से उक्तार्थ में 'अण्' और
उसके अन्त्य 'इक्' का लोप होता है - आपर्वणिक-
स्यायम् = आपर्वणः ॥

(६) विकारावयवार्थकाः

अब यहां ये विकार और अवयव अर्थमें जो प्रत्यय
होते हैं, उनका विधान करने, परन्तु यह ध्यान स्मरण
रखनी चाहिये कि प्राणी, औषधि और वृक्ष वाचक
शब्दों से तौ उक्त दोनों अर्थों में प्रत्यय होते हैं और
इनसे भिन्न द्रव्यों के वाचक शब्दों से केवल विकारार्थ
में प्रत्यय होते हैं ॥

अण् - औषधैरवयवी विकारो वा = औषधम् ।
आश्वत्थः । मृत्तिकाया विकारः मार्तिकः । अश्मना वि-
कार आरसः । प्रत्ययके योगसे अश्मन् शब्दके नकार का
लोप होजाता है । भास्मनः ॥ घिलवस्य विकारोऽवयवी
वा = घैलवः । ग्रीह्यः । मौद्गः । गौधूमः । ऐक्षधः । वैश्वः ।
कार्पासः । इत्यादि त्रपुणी विकारः = त्रपुषम् । जातुषम्
त्रपु और जतु शब्दों को 'षक्' का आगम भी होता है ॥

अण् - अण् - पलाशस्य विकारोऽवयवी वा = पाला-
शम् । खादिरम् । शैशपम् । कारीरम् । जैरीषम् ।
इत्यादि । रूप दोनों के एक से ही होते हैं, केवल स्वर
में कुछ भेद होता है ॥

अञ् - उकारान्त प्राणिवाचक और रजत आदि शब्दों से उक्त दोनों अर्थों में 'अञ्' होता है -

उकारान्त - दारोर्विकारः=दारवम् ॥ प्राणिवाचक-
कपोतस्यावयवो विकारो वा = कापोतम् । मायूरम् ।
तैत्तिरम् । रतादि-राजतम् । सैसम् । लौहम् ।
औदुम्बरम् ।

ःलञ् - शम्या अवयवो विकारो वा=शामीलम् ॥

मयट् - भक्ष्य और आच्छादन वाचक शब्दों को छोड़कर सब शब्दों से उक्त दोनों अर्थों में 'मयट्' प्रत्यय होता है - अश्मनो विकार आश्ममयम् । बिल्व-
मयम् । त्रपुमयम् । पलाशमयम् । इत्यादि । भक्ष्य और आच्छादन में नहीं होता = मौद्गः सूपः ।
कार्पासमाच्छादनम् ॥

वृद्धि, युक्त शरादि और एकाच् शब्दों से नित्यही 'मयट्' होता है - वृद्धियुक्त-आश्रमयम् । शालमयम् ।
शाकमयम् । शरादि-शरमयम् । दर्भमयम् । मृन्मयम् ।
तृणमयम् । एकाच्-त्वङ्मयम् । वाङ्मयम् ॥ इत्यादि

'गो' शब्द से पुरीष अभिधेय हो तो 'मयट्' अन्यत्र 'यत्' प्रत्यय होता है - गोर्विकारोऽवयवो वा=गोमयं पुरीषम् । पुरीषसे अन्यत्र-गठयं घृतम् ।

व्रीहि शब्द से पुरोडाश अभिधेय हो तो 'मयट्' होता है - व्रीहीणा विकारः = व्रीहिमयः पुरोडाशः ।
अन्यत्र-व्रैहम् । अण् होगा ॥

तिल और यव शब्दों से संज्ञा से अन्यत्र 'मयट्'

होता है - तिलमयं पात्रम् । यवमयं क्षेत्रम् । संज्ञा में तिलं से 'अण्' और यवमे 'कन्' होकर--तिलस्य विकारः तैलम् । यवस्य विकारः = यावकः । बनेंगे ॥

दुज् - उष्ट्रस्यावयवो विकारोवा = औष्ट्रकः ।

वुञ्-अण् - उमाया विकारः औमकम्, औमम् ।
और्णकम्, और्णम् ॥

ढज् - एण्या अवयवो विकारोवा = ऐण्यं नांसम् ।
पुंल्लिङ्ग एण् शब्द से अण् होकर - ऐणम् । होगा ।

यत् - गो, पयस् और दु शब्दों से 'यत्' प्रत्यय होता है - गव्यम् । पयस्यम् । द्रव्यम् ॥

लुक् - फल अभिधेय हो तौ विकारावयवार्थक प्रत्यय का लोप होजाता है - आमलक्याः फलम् आमलकम् । आम्रम् । बदरम् । नारिकेलम् ॥ हरीतकी । कोशातकी = द्राक्षा ॥

जिनके फल पककर मूख जाते हैं, उनसे भी प्रकृत प्रत्यय का लोप होजाता है - ब्रीहीणां फलानि = ब्रीहयः । यवाः । मुद्गाः । माषाः । तिलाः ॥ पुष्प और मूल अभिधेय हों तौ भी कहीं २ पर प्रत्यय का लोप होजाता है—मल्लिकायाः पुष्पं मल्लिका । जातिः । कदम्बम् । अशोकम् । विदार्याः मूलं विदारी । अंशुमती । बृहती ॥ इत्यादि

(७) अनेकार्थकाः

अब जो भिन्न २ विभक्तियों से भिन्न २ अर्थों में प्रत्यय होते हैं उनको दिखलाते हैं -

प्रथमान्ताद्.

ठक् - प्रथमान्त से षष्ठी के अर्थ में प्रत्यय होते हैं ।
 सुवर्णं पश्यमस्य = सौवर्णिकः । वास्त्रिकः । लावणिकः ।
 मृदङ्गं शिल्पनस्य = मार्दङ्गिकः । पाणविकः ॥ असिः
 प्रहरणस्य = आसिकः । धानुषकः ॥ अस्तीति मत-
 नस्य = आस्तिकः । नास्तिकः । दैष्टिकः ॥

ईकश् - शक्तिः प्रहरणस्य = शास्त्रीकः । याहीकः ॥

ठञ् - कस्यः प्राप्तोऽस्य = सामयिकं कर्म ।
 कालिकं चरम् ॥

अण् - अणुः प्राप्तोऽस्य = आर्णवं पुष्पम् ॥

यल् - कालः प्राप्तोऽस्य = काल्यस्तापः । काल्यं शीलम् ॥

छ - अनुप्रवचनं प्रयोजनस्य = अनुप्रवचनीयम् ।
 उत्थापनीयम् । प्रवेष्टनीयम् । आरम्भणीयम् । आरोहणी-
 यम् । छन्दः समापनीयम् ॥

यल् - स्वर्गः प्रयोजनस्य = स्वर्ग्यम् । यशस्यम् ।
 आशुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् ॥

इतश् - तारकाः सञ्ज्ञाता अस्य = तारकितं नभः ।
 पुष्पितो वृक्षः । परलविता लता ॥

कन् - द्वे परिमाणस्य = द्विकम् । त्रिकम् ।
 पञ्चकम् । अष्टकम् ॥

वल् - यत्परिमाणस्य = यावान् = जितना ।
 तावान् = उतना । एतावान् = इतना । किं परिमाण-
 स्य = कियान्* = कितना । इदं परिमाणस्य =
 इयान्* = इतना । 'किम्' सर्वनाम से संख्या के परि-

किम् और इदम् सर्वनामसे परे वल् के वकार को घकार
 होकर 'घ, को इय्' होजाता है ॥

साध में 'हति' प्रत्यय भी होता है। का संख्या परिमाण-
 सेवां छात्राणाम् = कति छात्राः । कियन्तश्छात्राः ॥

तयप् - पञ्चावयवा अस्य=पञ्चतयम् । दशतयम् ।
 चतुष्टयम् । द्वितयम् । त्रितयम् ॥

अथच् - द्वावयवावस्थ=द्वयम् । त्रयम् । उभयम् ॥

द्वितीयान्तोत्.

ठक् - समाजं रक्षति=सामाजिकः ॥ शठ्दं करोति
 शाठ्दिकः । प्रतीपं वर्तते प्रातीपिकः । अन्वीपं वर्तते आन्वी-
 पिकः । प्रातिलोमकः । आनुलोमिकः । प्रातिकूलिकः ।
 आनुकूलिकः । *पक्षिणो हन्ति=पाक्षिकः । सात्त्विकः ।
 भौतिकः । मार्गिकः ॥ धर्मं चरति धार्मिकः । समुदायान्
 समवेति=सामुदायिकः । सामवायिकः । सामूहिकः ।
 सामाजिकः । छेदमर्हति छेदिकः । भैदिकः ॥ हल वहति
 =हालिकः । सैरिकः ॥

रय - परिषदं समवेति=पारिषद्यः ।

रय - ठक्-सेनां समवेति = सैन्यः, सैनिकः ॥

यत् - रथं वहति = रथयम् । युग्मम् । शीर्षच्छेद-
 मर्हति शीर्षच्छेद्यः ॥

य-दण्डमर्हति=दण्डयः । कश्यपः । भेष्यः । अर्घ्यः।वध्यः ॥

यत् - ढक्—धुरं वहति = धुर्यः, धौरेयः ॥

अण्—शकटं वहति=शकटः ॥

* ईप् और कूल शब्द प्रति के योग में प्रतिकूल और अनु
 के योग में अनुकूल अर्थ के वाचक हैं ॥

यत्—घ--पात्रमर्हति=पात्रयः, पात्रियः । दक्षिणा-
मर्हति=दक्षिणयः, दक्षिणीयः ॥

घ—यज्ञमर्हति=यज्ञियो ब्राह्मणः देशो वा ॥

खज्—ऋत्विजमर्हति=आर्त्विजो यजमानः ॥

ठज् - संशयं प्राप्तः=सांशयिकः । योजनं गच्छति=
यौजनिकः ॥

ण - एकन्--पन्थानं गच्छति=पान्थः, पथिकः ।

तृतीयांशात्

ठक् - अक्षैर्दीव्यति=आक्षिकः ॥ कुट्टालेन खनति=
कौट्टालिकः ॥ दध्ना संस्कृतं दाधिकम् ॥ दण्डेन चरति=
दाण्डिकः ॥ ठडुपेन तरति=अष्टुपिकः ॥ वेतनेन जीवति=
वैतनिकः । धानुष्कः । औपस्थानिकः ॥ ओजसा वर्तते
औजसिकः शूरः । सारसिकश्चौरः । आम्भसिको मत्स्यः ॥
अह्ना निर्वृत्तं, लभ्यं, कार्यं वा आह्निकम् । मासिकम् ॥

ठन्—नावा तरति = नाविकः । प्लविकः । घटिकः ।
बाहुकः । वस्नेन जीवति वस्निकः । क्रयिकः । विक्रयिकः ॥

यत्—नावा नार्यं नावयम् ॥ वयसा तुल्यम् =
वयस्यम् = धर्मेण प्राप्यं धर्म्यम् ॥ विषेण वध्यं विष्यम् ।
मूलेन समं मूल्यम् ॥ सीतया समितं सीत्यम् ॥ तुलया
सम्मितं तुल्यम् ॥

यत्—अण्--उरसा निर्मितः = उरस्यः, औरसः पुत्रः ॥

कन्—षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिका धान्यविशेषाः ।
प्रत्यय के योग से रात्र शब्द का लोप होजाता है ॥

चतुर्थ्यन्तात्.

यत्—दद्भ्यो हितं दन्त्यम् । नस्यम् । कण्ठ्यम् ।
 ग्रीर्षयम् । * खल्यम् । यव्यम् । माढ्यम् । तिर्य्यम् ।
 वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् ॥

ख--आत्मने हितम् आत्मनीनम् । अध्वनीनम् ।
 विश्वजनीनम् । पञ्चजनीनम् ॥

ख-ठञ्--सर्वजनेभ्यो हितं सर्वजनीनम्-सार्वभनिकम् ॥
 ठञ्-महाजनाय हितं माहाजनिकम् । सन्तापाय प्रभव-
 ति = सान्तापिकः । सांग्रामिकः । सांपरोयिकः । नैसर्गिकः

ण-ळ-सर्वेभ्यो हितं सार्वम्-सर्वीयम् ॥

ढञ्-पुरुषाय हितं पौरुषेयम् ॥ ५.

खञ्-माणावाय हितं माणावीनम् । चारकीणम् ॥

यत्-ठञ्-योगाय प्रभवति=योग्यः, यौगिकः ॥

उकञ्-कर्णाय प्रभवति=कार्मुकं धनुः ॥ ६

पंचम्यन्तात्.

यत्-धर्मादनपेतं धर्म्यम् । पश्यम् । अर्ध्यम् । न्याय्यम् ।

षष्ठ्यन्तात्.

यत्—हृदयस्य प्रियः=हृद्यः ॥ प्रत्यय के योग से
 हृदय को 'हृत्' आदेश होजाता है ॥

अण् - अञ्--सर्वभूमेरीश्वरः सर्वभौमः । पृथिव्या

* प्रत्यय के योग से शिरस् शब्दको शीर्षन् आदेश होजाता है
 † पुरुष शब्द से वध, समूह, विकार और कृत अर्थ में
 ढञ्. प्रत्यय होता है यह वृत्तिकार का मत है-पौरुषेयो वधः
 स हो विकारो ग्रन्थो वा ॥

‡ केवल धनुषकेही अभिधान में यह प्रत्यय होता है ॥

ईश्वरः=पार्थिवः ॥ तथा - सर्वभूमेरुत्पातः=सार्वभौमः ।
पृथिव्या उत्पातः=पार्थिवः ॥

त्यक्न् - उप और अधि उपसर्गों से यथाक्रम
आसन्न और आरूढ अर्थ में (त्यक्न्) प्रत्यय होता
है - पर्वतस्यासक्न् = उपत्यका । पर्वतरस्यारूढम् = अ-
धित्यका ॥ पर्वत के अधोभागीय स्थल को उपत्यका
और ऊर्ध्वभागीय स्थल को अधित्यका कहते हैं ॥

इट् - एकादशानां पूरणः = एकादशः = ग्यारहवां ।
द्वादशः = बारहवां ॥

सट् - पञ्चानां पूरणः = पञ्चमः । सप्तमः । अष्टमः ।
नवमः । दशमः ॥

यट् - षड्धां पूरणः षष्ठः । चतुर्थः । कतिथः ॥

तिथट् - बहूनां पूरणः = बहुतिथः । पूगतिथः । गण-
तिथः । संवतिथः ॥

इथट् - यावतां पूरणः = यावतिथः । तावतिथः ।
एतावतिथः ॥

तीय - द्वयोः पूरणः = द्वितीयः । त्रयाणां पूरणः=
तृतीयः ॥ त्रि के (र्) को (ऋ) सम्प्रसारण हुआ है ॥

ळ - यत् - चतुर्णां पूरणः = तुरीयः, तुयः ॥ आ-
द्यक्षर का लोप होता है ॥

इट्-तमट् - विंशतेः पूरणः = विंशः = विंशतितमः ।
एकविंशः - एकविंशतितमः ॥ २० से लेकर ९९ तक ये
दोनों प्रत्यय होते हैं । शत १०० और उससे ऊपर
फिर केवल (तमट्) ही होता है—शततमः । सहस्र-
तमः । लक्षतमः ॥ षष्टि ६० सप्तति ७० अशीति ८० और

नवति ९० शब्दों से भी केवल (तमङ्) ही होता है -
षष्टितमः । सप्ततितमः । अशीतितमः । नवतितमः ॥

सप्तम्यन्तात्,

ठक् - आकरे नियुक्तः आकरिकः । आपणिकः ।
दौवारिकः ॥ निकटे वसति नैकटिकः । आवसथिकः ॥

ठन् - देवागारे नियुक्तः = देवागारिकः । कोष्ठागारिकः ।

ठज् - गुडे साधुः गौडिक इज्जुः । सात्तुको यवः ॥
लोके विदितः = लौकिकः । सार्वलौकिकः ॥

यत् - सामसु साधुः सामन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः ॥
समानतीर्थे वसति = सतीर्थ्यः । समानोदरे वसति
सोदर्यः । समान शब्द को 'स' आदेश होता है । सती-
र्थ्य सहाध्यायी और सोदर्य सगे भाई को कहते हैं ॥

सज् - प्रतिजने साधुः प्रातिजनीनः । सांयुगीनः ।
सार्वजनीनः ॥

ख-ख्य - परिषदि साधुः = पारिषदः, पारिषद्यः ॥

ढज् - पथि साधुः = पाथेयम् । आतिथेयम् ।
वासतेयम् । स्वापतेयम् ।

य-सभायां साधुः = सम्यः । वेदमें ढज्भी होता है-समेयः ॥

अण्-अज् - सर्वभूतौ विदितः = सार्वभौमः । पृथिव्यां
विदितः पार्थिवः ॥

८-मतुवर्थकाः

भूतनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने । सन्ध्याये-
ऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवाद्यः ॥ बाहुल्य, निन्दा,

प्रशंसा, नित्ययोग, अत्युक्ति, सम्बन्ध और होने के अर्थ में मनुप् आदि प्रत्यय होते हैं—वाहुस्य-धनवान् । निन्दा-वाचालः । प्रशंसा-गुणवान् । नित्ययोग-लोमशः । अत्युक्ति-अनुदरी । सम्बन्ध-दण्डी । छत्री । सत्ता-अस्तिमान् ॥

प्रथमान्त शब्द से षष्ठी और सप्तमीके अर्थ में मनु-वर्णीय प्रत्यय होते हैं ॥

मनुप्—गावो यस्य सन्ति स गोमान् देवदत्तः । वृक्षा यस्मिन् सन्ति स वृक्षवान् पर्वतः । यवा यस्मिन् सन्ति तद्यवमत् क्षेत्रम् । शीलं यस्याः यस्यां वा अस्ति सा शीलवती कन्या ॥ रसोऽस्मिन्नस्ति रसवानिह्वः । *

रूपवान् । गन्धवान् । स्पर्शवान् । शब्दवान् । स्नेहवान् । गुणवान् । दिद्यु त्वान् । उदन्वान् ॥

लच्-मनुप्—बूझा अस्मिन्नस्ति=बूझालः, बूझवान् । सिध्नलः, सिध्नवान् । मांसलः, मांसवान् । शीतलः, शीतवान् । श्यामलः, श्यामवान् । पिंगलः, पिंगवान् । पृथुलः, पृथुमान् । मृदुलः, मृदुमान् । मंजुलः, मंजुमान् ॥

लच्—वत्स और अंस शब्दों से क्रमशः इच्छा और बल के अभिधान में 'लच्' होता है—वरसलः=कामुकः । अंसलः=बलवान् ॥

* यवादि शब्दोंको छोड़कर मकारान्त, अकारान्त, अकारोपध और अकारोपध शब्दोंसे परे मनुपके मकार को वकार आदेश होजाताहै । मकारान्त-किवान् । शंवान् । अकारान्त-ज्ञानवान् । विद्यावान् ॥ मकारोपध—लक्ष्मीवान् । शमीवान् ॥ अकारोपध-वशस्वान् भास्वान् ॥ इत्यादि

लच्-इलच्-मतुप्—फेमा अस्मिन् सन्ति=फेनलः,
फेनिलः, फेनवान् ॥

श-मतुप्—लोमानि अस्यसन्ति = लोमशः, लोमवान् ।
रोमशः, रोमवान् ॥

न-मतुप्—पामा अस्यास्ति=पामनः, पामवान् ।
वामनः, वामवान् । ऊष्मणः, ऊष्मवान् ॥

इलच्-मतुप्—पिच्छिलः, पिच्छवान् । उरसिलः,
उरस्वान् । पङ्किलः, पङ्कवान् ॥

ण-मतुप्—प्रज्ञा अस्यास्मिन् वा अस्ति=प्राज्ञः, प्रज्ञावान् ।
श्राद्धः, श्राद्धावान् । आर्चः, अर्चावान् । वार्त्तः, वृत्तिमान् ॥

घिन्-अण्—तपोऽस्यास्मिन् वा अस्ति=तपस्वी, तापसः
इन्-अण्—सहभ्रातृस्य सन्ति=सहभ्री, साहसूः ॥

अण्—उयोत्सना अस्मिन्नस्ति=उयौत्सन्ः चन्द्रः दक्षादा ।
तामिसूः पशुः । तामिसू रान्निः । सिकता अस्मिन्नस्ति=
सैकतो घटः । शर्करा अस्मिन्नस्ति=शर्करं पयः ॥

इलच्-अण्-मतुप्—सिकता और शर्करा शब्दों से
यदि देश अभिधेय हो लीं तीनों प्रत्यय होते हैं—
सिकता अस्मिन् विद्यते=सिकतिलः, सैकतः, सिकतावान्
दंष्ट्रः । शर्करिलः, शर्करः, शर्करावान् देशः ॥

उरच्—दन्त शब्दसे यदि वे बड़े हुवे हों लीं 'उरच्'
प्रत्यय होता है—दन्ता उज्जता अस्य सन्ति=दन्तुरः ॥

र—ऊषोऽस्मिन्नस्ति=ऊषिरं क्षेत्रम् । सुषिरं काष्ठम् ।
मुष्करः पशुः । मधुरो गुहः । खरः । मुखरः । कुञ्जरः । नग-
रम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् ॥

म—द्युरस्मिन्नस्तीति=द्युम आकाशः । द्रुमः वृक्षः ॥

व-इन्-ठन्-मत्तुप्—केशा अस्य अस्मिन् वा सन्ति=केशवः, केशी, केशिकः, केशवान् ॥

व—गाण्डी और अजग शब्दोंसे संज्ञा में 'व' प्रत्यय होता है—गाण्डीवं धनुः । अजगवं पिनाकः ॥ १

ईरन्—काण्डानि अस्य अस्मिन् वा सन्ति=काण्डीरस्नृणः ग्रन्थो वा ॥

इरच्—अण्डानि अस्य अस्मिन् वा सन्ति=आण्डीरः पक्षी नीडो वा ॥

वलच्—रजोऽस्यां विद्यते=रजस्वला=स्त्री । कृषि-रस्यास्तीति=कृषीवलः=कृषकः । दन्ता अस्य सन्ति दन्ता-वलः हस्ती । शिखावली मयूरः ॥ २

इन्-ठन्—अकारान्त और व्रीह्यादि शब्दोंसे मत्तु-वर्षीय इन् और ठन् प्रत्यय होते हैं—

अकारान्त—दण्डमस्यास्तीति=दण्डी, दण्डिकः । छत्री, छत्रिकः ॥ व्रीह्यादि—व्रीहयोऽस्य सन्ति व्रीही, व्रीहिकः ॥ मायी, मायिकः । शिखी, शिखिकः ॥

इन्-ठन्-इलच्—तुन्दमस्यास्तीति=तुन्दी, तुन्दिकः, तुन्दिलः । उदरी, उदरिकः, उदरिलः ॥

विन्—यशोऽस्यास्तीति=यशस्वी । पयस्वी । तपस्वी । मायावी । मेधावी । सग्वी ॥

युस्—ऊर्णा अस्य विद्यन्ते=ऊर्णायुरविः ॥

१ गाण्डीव अर्जुन के और अजगव शिव के धनुष की संज्ञा है
२ दन्त और शिखा शब्द से 'वलच्', प्रत्यय केवल संज्ञा में होता है ।

गिनन्—वाचोऽस्य सन्ति=वाग्मी=भाषणपटुः ॥

आलच्-आटच्—कुत्सितं बहुभाषते=वाचालः, वाचाटः ॥१॥

आमिन्—स्वमैश्वर्यमस्यास्तीति=स्वामी ॥

अच्—अर्शोऽस्यास्तीति=अर्शसः । उरसः । चतुरः

इन्-उवरोऽस्यास्तीति=उवरी । व्रणी । कुष्ठी । वातकी ।

अतीसारकी ॥२॥ सुखी । दुःखी । द्विजधर्मी । आर्यशीली ।

ब्राह्मणवर्णी ॥ हस्तोऽस्यास्तीति=हस्ती ॥ ३ हस्त नान

यहां शुद्ध का है और वह हाथ ही का काम करता भी

है ॥ वर्णी = ब्रह्मचारी ॥ ४ पुष्करिणी । कुमुदिनी ।

पद्मिनी । मृणालिनी ॥ ५

इन्-मनुप्—बलमस्यास्तीति=बली-बलवान् । कुनी,

कुलवान् । उत्साही, उत्साहवान् । आरोही, आरोहवान् ॥

ब-भ-युस्-ति-तु-त-यस्—कम् और शम् अठ्ययों से

मनुवर्णीय उक्त ७ प्रत्यय होते हैं-कमस्यास्तीति=कम्बः,

कम्भः, कंयुः, कन्तिः, कन्तुः, कन्तः, कंयः । शमस्यास्तीति=

शम्बः, शम्भः, शंयुः, शन्तिः, शन्तुः, शन्तः, शंयः ॥

युस्—अहम् और शुभम् अठ्ययों से मनुवर्ण्य में 'युस्'

प्रत्यय होता है-अहनस्यास्तीति=अहंयुः=अहंकारवान् ।

शुभमस्यास्तीति शुभंयुः = कल्याणवान् ॥

१ आलच् और आटच् प्रत्यय निन्दा में होते हैं ॥

२ वात और अतीसार शब्द को प्रत्यय के योग से 'कुक्' का आगम होता है ॥

३ हस्त शब्द से जाति के अभिधान में 'इनि' प्रत्यय होता है ।

४ वर्णी शब्द से ब्रह्मचारी के अभिधान में 'इनि' होता है ॥

५ पुष्करादि शब्दों से देशके अभिधान में 'इनि' होता है ॥

६-स्वार्थिकाः

अवस्वार्थमें जो प्रत्यय होते हैं उनका निरूपण करते हैं ।

तमप्-इष्टन् - अतिशायन (बड़े हुवे) के अर्थ में जहां बहुतों में से एक का निर्धारण किया जाय वहां तमप् और इष्टन् प्रत्यय होते हैं । तमप्-अयमेषामतिशयेनाढ्यः=आढ्यतमः=यह इन सबमें अत्यन्त धनवान् है । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । इष्टन्-अयमेषा मतिशयेन पटुः = पटिष्ठः = यह इन सबमें अत्यन्त चतुर है । लघुः, लघिष्ठः = छंटा ॥ गुरुः, गरिष्ठः = बड़ा ॥

तरप्-ईयस् - अतिशायन में ही जहां दो में से एक का निर्धारण किया जाय वहां तरप् और ईयस् प्रत्यय होते हैं । तरप् - अयमनयोरतिशयेनाढ्यः = आढ्यतरः = यह इन दोनों में अत्यन्त धनवान् है । दर्शनीयतरः । सुकुमारतरः । ईयस् - अयमनयोरतिशयेन पटुः = पटीयान् = यह दोनों में अत्यन्त चतुर है । लघुः, लघीयान् । गुरुः, गरीयान् ॥ १

यह बात स्मरण रखनी चाहिए कि इनमें से इष्टन् और ईयस् प्रत्यय केवल गुणवाचक शब्दों से होते हैं । द्रव्यवाचक और क्रियावाचकों से तमप् और तरप् प्रत्यय होते हैं । गुणवाचक और द्रव्यवाचकों के उदाहरण दिखलाये जा चुके । क्रियावाचकों से - अतिशयेन पचति = पचतितमाम्, पचतितराम्, २ इत्यादि

१ इष्टन् और ईयस् प्रत्ययों के योग में पूर्वशब्दके अन्त्य अच् का लोप होजाता है ॥

२ तिङन्त के योग में तरप् और तमप् प्रत्ययों को आस का आगम होजाता है ॥

प्रशस्य शब्दको इष्टन् और ईयस् प्रत्ययके योगमें 'अ' और 'उय' आदेश होजाते हैं - अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः = श्रेष्ठः, उयेष्ठः = यह इनसबमें अत्यन्त उत्तम है। अयमनयो रतिशयेन पूशस्यः श्रयान्-उयायान् १ = यह दोनोंमें अत्यन्त उत्तम है।

अन्तिक और बाढ शब्दोंको उक्त दोनों प्रत्ययों के योग में क्रन्तशः नेद और साध आदेश होते हैं - अयमेषामतिशयेनान्तिकः = नेदिष्ठः = यह इन सब में अत्यन्त निकट है। अयमनयोरतिशयेनान्तिकः = नेदीयान् = यह इन दोनों में अत्यन्त निकट है ॥ अयमेषामतिशयेन बाढः=साधिष्ठः। अयमनयोरतिशयेन बाढः=साधीयान्

बुध और अल्प शब्दों को उक्त दोनों प्रत्ययों के योगमें पाक्षिक 'कन्' आदेश होता है - अयमेषामतिशयेन बुधा=कनिष्ठः, यविष्ठः। अयमनयोरतिशयेन युवा = कनीयान्-यवीयान् ॥ ऐसेही=कनिष्ठः, अलिष्ठः। कनीयान्, अल्पीयान् ॥

विन् और मतुप् प्रत्ययों का उक्त दोनों प्रत्ययोंके योगमें लोप होजाता है - अयमेषामतिशयेन सुग्वी = सृजिष्ठः, सृजीयान् ॥ अयमेषामतिशयेन त्वग्वान् = त्वचिष्ठः, त्वचीयान् ॥

स्थूल, दूर, ध्रुव, ह्रस्व, क्षिप्र और क्षुद्र इन शब्दों को उक्त दोनों प्रत्ययों के योगमें बीच के यण् अर्थात् य्, व्, र्, ल्, का लोप और पूर्व को गुण होकर -

१ 'ज्य' को ईयस् के योग में आकारादेश होजाता है ॥

अयमेषामतिशयेनस्थूलः = स्थविष्ठः । स्थवीयान् ॥
 दविष्ठः । दत्रीयान् ॥ यविष्ठः । यवीयान् ॥ ह्रसिष्ठः ।
 ह्रसीयान् ॥ क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् ॥ क्षोदिष्ठः । क्षोदीयान्
 इन्हीं दोनों प्रत्ययों के योग में प्रिय को प्र, स्थिर
 को स्थ, स्फिरको स्फ, ऊँको वृ, बहुलको बंहि, गुरु को
 गर्, वृद्ध को वर्धि, तृप् को त्रप्, दीर्घ को द्राधि और
 वृन्दारक को वृन्द आदेश होजाते हैं—अयमेषामतिशयेन
 प्रियः = प्रेष्ठः । प्रेयान् ॥ स्थेष्ठः । स्थेयान् ॥ स्फेष्ठः ।
 स्फेयान् ॥ वरिष्ठः । वरीयान् ॥ बंहिष्ठः । बंह्नीयान् ॥
 गरिष्ठः । गरीयान् ॥ वर्धिष्ठः । वर्धीयान् ॥ त्रपिष्ठः ।
 त्रपीयान् ॥ द्राधिष्ठः । द्राधीयान् ॥ वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान्

‘बहु’ शब्द को उक्त दोनों प्रत्ययों के योग में ‘भू’
 आदेश होकर-अयमेषामतिशयेन बहुः = भूयिष्ठः, भूपान्

इतरच्-इतमच् - किम्, यद् और तद् शब्दोंसे जहां
 दो में से एक का निर्धारण हो वहां इतरच् और जहां
 बहुतों में से एक का निर्धारण हो वहां इतमच् प्रत्यय
 होता है - भवतोः कठः कतरः = तुम दोनों में से
 कठ कौनसा है ? यतरो भवतोर्देवदत्तः ततर आगच्छतु =
 तुम दोनोंमेंसे जौनसा देवदत्त है वह आवे । कतमो भवतां
 कठः = तुम सबमें से कठ कौनसा है ? यतमो भवतां यज्ञ-
 दत्तस्तम आगच्छतु = तुम सब में से जौनसा यज्ञदत्त
 हो वह आवे ॥

छ- जाति और स्थान शब्द जिसके अन्त में हों ऐसे
 पद से ‘छ’ प्रत्यय होता है, यदि जातिमान् और स्था-

नवान् अभिधेय हों तौ - ब्राह्मणजातीयो ब्रह्मदत्तः = ब्रह्मदत्त ब्राह्मण जातिवाला है ॥ पितृस्थानीयः सोम-दत्तः = सोमदत्त पिता का स्थानापन्न है ॥

कृत्वस् - संख्या शब्दों से क्रिया की अभ्यावृत्ति [गणना]में 'कृत्वस्' प्रत्यय होता है - पञ्चकृत्वोऽधीते = पांचवार पढ़ता है ॥

सुच् - द्वि, त्रि और चतुर् शब्दों से उक्तार्थ में 'सुच्' प्रत्यय होता है - द्विर्भुङ्क्ते = दोवार खाता है । त्रिर्वा चतुरधीते = तीन वा चार वार पढ़ता है ॥ 'एक' शब्दको 'सकृत्' आदेश होता है - सकृद्भुङ्क्ते = एकवारखाता है
धा-कृत्वस् - बहुधाऽधीते । बहुकृत्वोऽधीते = बहुत वार पढ़ता है ॥

मयट् - बहुतायत से प्रस्तुत होने के अर्थ में मयट् होता है - अन्नं बाहुल्येन प्रस्तुतम् = अन्नमयम् = अन्न बहुतायत से प्रस्तुत है । लवणमयम् ॥

कन् - निन्दा, संज्ञा, अल्प और ह्रस्व अर्थ के द्योतन करनेमें कन् प्रत्यय होता है । निन्दा - कुत्सितोऽश्वः = अश्वकः = बुराघोड़ा ॥ संज्ञा - वंशकः । वेणुकः ॥ अल्प-अल्पं तैलं तैलकम् । लवणकम् ॥ ह्रस्व - ह्रस्वो वृक्षो वृक्षकः । वत्सकः । शावकः । बालकः ॥

तरप् - वत्स, उत्त, अश्व और ऋषभ शब्दों से युवा अर्थ में 'तरप्' प्रत्यय होता है - युवा वत्सः वत्सतरः = जवान बछड़ा ॥ उत्ततरः । अश्वतरः । ऋषभतरः ॥

अय - अनन्त, आवसथ, इतिह और भेषज शब्दों से

स्वार्थ में 'अघ' प्रत्यय होता है - अनन्तएव आनन्त्यम् ।
आवसथ्यम् । ऐतिह्यम् । भैषज्यम् ॥

यत्—चतुर्थ्यन्त देवता, पाद और अर्घ शब्दों से
तादर्थ्य में 'यत्' प्रत्यय होता है । अग्निदेवतायै इदम् =
अग्निदैवत्यम् । पितृदैवत्यम् । पदभ्यामिदं पाद्यम् ।
अर्घायेदम् अर्घ्यम् ॥

अघ - चतुर्थ्यन्त अतिथि शब्द से तादर्थ्य में 'अघ'
प्रत्यय होता है । अतिथये इदम् = आतिथ्यम् ॥

धेयस् - भागएव भागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् ॥

तल् - देव शब्द से स्वार्थ में 'तल्' प्रत्यय होता है -
देव एव देवता ॥

कन् - पुत्र शब्द से कृत्रिम और स्नात शब्द से
वेदसमाप्ति अभिधेय हो तौ स्वार्थ में 'कन्' होता है
पुत्र एव पुत्रकः = कृत्रिमः । स्नातकः = ब्रह्मचारी ॥

ठक् - संदेश में वर्तमान वाक् शब्द से स्वार्थ में 'ठक्'
प्रत्यय होता है - वाचिकं कथयति = संदेशको कहता है

अण् - निम्नलिखित शब्दों से स्वार्थ में 'अण्'
प्रत्यय होता है - प्रज्ञएव प्राज्ञः । मन एव मानसः ।
कीरः । मारुतः । क्रीड् । सात्वतः । दाशार्हः । वायसः ।
आसुरः । राक्षसः । पैशाचः । दैवतः । वाग्धवः । औपधः ।

तिकन् - मृद् शब्द से स्वार्थ में 'तिकन्' प्रत्यय
होता है - मृदेव = मृत्तिका । प्रशंसा में मृद् शब्द से मा
और स्ना प्रत्यय होते हैं-प्रशस्ता मृद् = मृत्सा, मृत्स्ना ।

'शस् - बहु और अल्प शब्द तथा इनके पर्याय वाचक

शब्दों से कारकों के प्रयोगमें एवं संख्या और एकवचन से वीप्सा (द्विवचन) में शस् प्रत्यय होता है - बहूनि, बहुभिः, बहुभ्यः; बहुषु वा ददाति = बहुशो ददाति । अल्पशः । भूरिशः । स्तोकशः ॥ द्वौ द्वौ ददाति = द्विशः । त्रिशः । पञ्चशः ॥ कणंकणं ददाति = कणशः । क्रनशः ॥

तस् - कर्नप्रचनीय प्रति के योग में जो पञ्चमी विधान की गई है । तदन्त से स्वार्थ में 'तस्' प्रत्यय होता है - प्रद्युम्नः कृष्णतः प्रति = प्रद्युम्न कृष्ण की ओर से प्रतिनिधि है । तिलान् यच्छ भाषतः प्रति = उड़दों के बदले में तिलों को दे ॥

आद्यादि शब्दों से अधिकरण कारक में तस् प्रत्यय होता है - आदितः = आदि में । मध्यतः = मध्य में । अन्ततः = अन्त में । पृष्ठतः । पार्श्वतः ॥

करण कारकमें भी कहीं पर 'तस्' प्रत्यय होता है-स्वरेण स्वरतः । वर्णेन = वर्णतः ॥ दुष्टः शब्दः स्वरतो वर्णतो वा निष्ठया प्रयुक्तो न तत्पर्यमाह = दुष्ट शब्द जो स्वरसे और वर्णसे निष्ठया प्रयोग किया गया है ॥ वह उस अर्थ को नहीं कहता, जिसके लिये प्रयुक्त हुआ है । वृत्तेन=वृत्ततः । वित्तेन=वित्ततः । अशीतो वित्ततःशीतो वृत्ततस्तु हतो-हतः = जो धन से हीन है वह हीन नहीं पर जो चरित्रसे गया वह गया ॥

हा और रह् घातुकी क्रिया को छोड़कर अपादान कारक में भी (तस्) होता है - गृहतो गच्छति = घर से जाता है । ग्रामत आगच्छति = गांवसे आता है ॥

स्वर्गाद्दीयते = स्वर्गसे भूय होता है। पर्वतादवरोहति = पर्वत से उतरता है। यहां न होगा ॥

जहां किसी पक्ष का आश्रय लिया गया हो वहां षष्ठ्यन्त से भी (तत्) प्रत्यय होता है - भीष्मद्रोण-शल्याः कौरवतोऽभवन् = भीष्म द्रोण शल्य कौरवों की ओर हुये । कृष्णः पाण्डवतोऽभवत् = कृष्ण पाण्डवों की ओर हुवा ॥

चिब - अभूततद्भाव (न होकर होने के) अर्थ में कृ, भू और अस्ति धातुओं का योग होने पर (चिब) प्रत्यय होता है। मलिनं वस्त्रं शुक्लीकरोति रजकः=धीबी मलिन वस्त्रको सफेद करता है। वर्षासु मलिनीभवति जलन् = वर्षा ऋतु में जल मलिन होता है ॥

सात् - जिन दशा में (चिब) प्रत्यय कहा गया है, उसी दशा में (सात्) प्रत्यय भी होता है यदि क्रिया के फल में सम्पूर्णता वा अधीनता विवक्षित हो। सम्पूर्णता - अग्निमात् भवति लौहम् = लोहा सम्पूर्ण अग्निके समान होजाता है। जलमात् भवति लवणम् = सारा लवण जलके समान होजाता है। भस्ममात् भवती-न्धनम् = इन्धन सभस्म भस्म के समान होजाता है ॥ अधीनता - राजमात् भवति प्रजाधनम्। प्रजा का धन राजा का होता है। आत्ममात् कुरुते राजा विद्रोहिणां सर्वस्वम्=राजायागियों के सर्वस्वको अपना कर लेता है

डाच् - जहां अद्यक्त का अनुकरण हो वहां कृ आदि के योग में 'डाच्' प्रत्यय होता है - पटपटा करोति =

पठत् इस शब्द का अनुकरण करता है । इसके सिवाय अन्य अर्थों में भी 'डाच्' होता है-समयाकरोति = समय को यापन करता है । सुखाकरोति मित्रम् = मित्र को सुख देता है । दुःखाकरोति शत्रुम् = शत्रुको दुःख देता है ॥

इति सामान्याख्यस्तद्धितः

२-अथ भाववाचकस्तद्धितः

अथ भाववाचक तद्धित प्रत्ययोंका निरूपण किया जाता है षष्ठ्यन्त शब्द से भावार्थ में भाववाचक प्रत्यय होते हैं ।

त्व-तल्—अश्वस्य भावः=अश्वत्वम्, अश्वता । वृक्ष-त्वम्, वृक्षता ॥ इत्यादि *

भाववाचिकार में त्व और तल् प्रत्यय सबही शब्दों से होते हैं, इसलिये अथ आगे इनको छोड़ कर और जो प्रत्यय होते हैं उनको दिखलाते हैं ।

नञ्-स्नञ्—स्त्रिया भावः=स्त्रैणम् । पुंसो भावः=पौंसम्

इमन्-अण्—पृथोभावः=प्रथिमा, पार्थवम् । मूदिमा, मार्दवम् । पटिमा, पाटवम् । तनिमा, तानवम् । लघिमा, लाघवम् । गरिमा, गौरवम् । अणिमा, आणवम् ॥

इमन्-व्यञ्—शुक्तस्य भावः=शुक्तिमा, गौक्त्यम् । कृष्णिमा, काण्यम् ॥ दृढस्य भावः=द्रुढिमा, दाढ्यम् । कृशिमा, काश्यम् । लवणिमा, लावण्यम् । मधुरिमा, माधुर्यम्

व्यञ्—गुणवाचक तथा ब्राह्मणादि शब्दोंसे भाव और कर्म दोनों में 'व्यञ्' होता है । गुणवाचक-जडस्य भावः कर्मवा=जाड्यम् । मौढ्यम् । चातुर्यम् । पाण्डित्यम् ।

* भाववाचक प्रत्ययों में तल् और इमन् प्रत्ययोंको छोड़कर शेष सब नपुंसकलिङ्ग होते हैं । तलन्त स्त्रीलिङ्ग और इमनन्त पुल्लिङ्ग होते हैं ॥

सौरयम् । सौजन्यम् ॥ ब्राह्मणादि—ब्राह्मणस्य भावः कर्मवा=ब्राह्मण्यम् । माण्ड्यम् । ऐश्वर्यम् । कौशल्यम् । चापत्यम् । नैपुण्यम् । पैशुन्यम् । बालिश्यम् । आलस्यम् । राण्यम् । आधिपत्यम् । दायाद्व्यम् । वैषम्यम् ॥

किन्हीं २ शब्दों से स्वार्थ में भी 'व्यञ्' होता है । चत्वारो वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुराश्रम्यम् । त्रैस्वर्ण्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । सामोप्यम् । औपम्यम् । त्रैलोक्यम् यत्—स्तेनस्य भावः कर्मवा=स्तेयम् । प्रत्यय के योग से नकार का लोप होजाता है ॥

य—सख्युर्भावः कर्मवा=सख्यम् । दूत्यम् ॥

ढक्—कपेर्भावः कर्मवा=कापेयम् । ज्ञातेयम् ॥

यक्—पत्यन्त और पुरोहित आदि शब्दों से भाव औरकर्म में यक् प्रत्यय होता है । पत्यन्त—सेनापतेर्भावः कर्मवा=सैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् ॥ पुरोहितादि—पुरोहितस्य भावः कर्मवा=पौरोहित्यम् । राउयम् । व्यात्यम् । मान्द्व्यम् । धार्मिक्यम् । आधिक्यम् । सारथ्यम् । आस्तिक्यम् । नास्तिक्यम् ॥

अञ्—प्राणभृजजातिवाचक, वयोवाचक और उद्गात्र आदि शब्दोंसे उक्त दोनों अर्थोंमें 'अञ्' प्रत्यय होता है । प्राणभृजजातिवाचक—अनुष्यस्य भावः कर्मवा=मानुष्यम् । आश्वम् । औष्ट्रम् । सैहम् ॥ वयोवाचक—कुमारस्य भावः कर्मवा=कौमारम् । कैशोरम् ॥ उद्गात्रादि—उद्गातुर्भावः कर्मवा=औद्गात्रम् । औग्नेत्रम् । हौत्रम् । पौत्रम् । सौष्टवम् । आध्वर्यवम् ॥

अण्—हायनान्त और युव आदि शब्दों से तथा इकारान्त और उकारान्त शब्दों से भी उक्त दोनों अर्थों

में अण् होता है । हायनान्त — द्विहायनोभावः कर्मवा = द्वैहायनम् । त्रैहायनम् ॥ युधादि — यूना भावः कर्मवा = यौवनम् । स्याविरम् । पौरुषम् । कौतुकम् । सौहृद-
यम् । सौहृदम् । दौर्हृदयम् । दौर्हृदम् । कौशलम् ।
चापलम् । कौतूहलम् । ओत्रियस्य भावः कर्मवा = औत्रम् ।
प्रत्ययके योगसे यकारका लोप होजाता है ॥ इकारान्त-
शुच्चेर्भावः कर्मवा = शौचम् । मुनेर्भावः कर्मवा = मौनम् ।
उकारान्त-पटोर्भावः कर्मवा = पाटवम् । लाघवम् । गौरवम् ॥

छ- ऋत्विग्विशेषवाचक शब्दों से उक्त दोनों अर्थों
में 'छ' प्रत्यय होता है । होतुर्भावः कर्मवा = होत्रीयम् ।
पोत्रीयम् । आग्नीध्रम् । परन्तु ऋत्विग्विशेष 'ब्रह्मन्'
शब्दसे भाव और कर्म में 'त्व' प्रत्यय होता है । ब्रह्मणो
भावः कर्मवा = ब्रह्मत्वम् ॥ इति भावाख्यस्तद्धितः

३-अथाव्ययसंज्ञकस्तद्धितः

अथ अव्यय संज्ञक तद्धित प्रत्ययोंका (जिनके योग से
प्रातिपदिक भी अव्यय होजातेहैं)निरूपण किया जाता है

तमिल्—सर्वनामों से पञ्चमी के अर्थ में तसिल्
प्रत्यय होता है । कस्मात्=कुतः । * यस्मात्=यतः ।
तस्मात्=ततः । अस्मात्=अतः । * सर्वस्मात्=सर्वतः ।
उभाभ्याम्=उभयतः ॥ परि और अभि उपसर्गों से भी
'तमिल्' होता है—परितः । अभितः ॥

त्रल्—सप्तमी के अर्थ में सर्वनामों से 'त्रल्' प्रत्यय
होता है । कस्मिन्=कुत्र । * यस्मिन्=यत्र । तस्मिन्=तत्र
अस्मिन्=अत्र । * सर्वस्मिन्=सर्वत्र । अन्यस्मिन्=अन्यत्र ॥

* 'किम्' शब्द को 'कु' और 'इदम्' शब्द को 'अ' आदेश होता है

ह- 'इदम्' शब्द को सप्तमी के अर्थ में 'ह'प्रत्यय और 'इ' आदेश भी होता है—अस्मिन् = इह ॥

अत्-ह- 'किम्' शब्द को सप्तमी के अर्थ में अत् और ह प्रत्यय तथा क्व और कु आदेश भी होते हैं—
कस्मिन्=क्व, कुह ॥

दा - सर्व, एक, अन्य, किम्, यद् और तद् सर्वनामों से काल की विवक्षा में 'दा' प्रत्यय होता है-सर्वस्मिन् काले=सर्वदा, सदा=सबकालमें। एकस्मिन् काले=एकदा=एककाल में । अन्यस्मिन् काले=अन्यदा = अन्यकाल में कस्मिन् काले = कदा = कब । यस्मिन् काले = यदा = जब । तस्मिन् काले = तदा = तब ॥

हिंल्-धुना-दानीम्—सप्तम्यन्त 'इदम्' शब्द से काल की विवक्षा में उक्त तीनों प्रत्यय होते हैं । इन तीनों के योगमें 'इदम्' शब्द को क्रमसे एत, अ और इ आदेश होते हैं--अस्मिन्काले=एतर्हि, अधुना, इदानीम्=अथ ॥

दा-दानीम्—सप्तम्यन्त 'तद्' शब्दसे कालकी विवक्षा में उक्त दोनों प्रत्यय होते हैं - तस्मिन् काले=तदा, तदानीम् = तब ॥

द्य—वर्तमानकाल वा दिन अभिधेय होती (समान) को 'स' और (इदम्) को अ आदेश होकर इनसे 'द्य' प्रत्यय होता है । समानेऽहनि = सद्यः=आजका दिन । अस्मिन्-अहनि = अद्य = आज ॥

उत्-आरि—पूर्व और पूर्वतर वत्सर अभिधेय हों तौ इन दोनों को पर आदेश और यथाक्रम उत् और आरि प्रत्यय होते हैं । पूर्वस्मिन् वत्सरे = पुरुत् = पहिले वर्ष में । पूर्वतरस्मिन् वत्सरे=परारि = उससे पहिले वर्षमें ॥

समण् - वर्तमान संवत्सर अभिधेय हो तौ 'इदम्' को 'इ' आदेश और 'समण्' प्रत्यय होता है । अस्मिन् संवत्सरे = ऐषमः = इस वर्ष में ॥

एद्यस् - पूर्व, उत्तर, अधर, अपर, इतर, अन्य, अन्यतर और उभय शब्दोंमें दिवस् अभिधेय हो तौ 'एद्यस्' प्रत्यय होता है । पूर्वस्मिन्नहनि = पूर्वद्युः = पहिले दिन में । उत्तरेद्युः = पिछले दिन में । अधरेद्युः = नीचे के दिन में । अपरेद्युः, इतरेद्युः, अन्येद्युः = और दिन में । अन्य तरेद्युः = औरसे और दिन में । उभयेद्युः = दोनों दिनमें ।

एद्यवि - पर शब्द से दिवसाभिधान में होता है । परस्मिन्नहनि = परेद्यवि = परले दिन में ॥

याल् - सर्वनाम शब्दोंमें प्रकारकी विवक्षा में 'याल्' प्रत्यय होता है । तेनप्रकारेण = तथा = तैसे । येनप्रकारेण = यथा = जैसे । सर्वप्रकारेण = सर्वथा = सब प्रकार से । अन्य प्रकारेण = अन्यथा = अन्यप्रकार से ॥

यम् - इदम् और किम् सर्वनामों को प्रकार की विवक्षा में क्रमसे इत् और क आदेश होकर 'यम्' प्रत्यय होता है । अनेन प्रकारेण = इत्थम् = इस प्रकार । केन प्रकारेण = कथम् = किस प्रकार ॥

अस्-अस्तात्—पूर्व, अधर, और अवर इन दिक्, देश और कालवाचक शब्दों को सप्तमी, पञ्चमी और प्रथमा विभक्ति के अर्थ में पुर्, अध् और अव् आदेश होकर अस् और अस्तात् प्रत्यय होते हैं ।

सप्तमी - पूर्वस्यां दिशि वसति = पुरः-पुरस्तात् वा वसति = पूर्व दिशामें रहता है । पञ्चमी - पूर्वस्माद्दिशा-दागतः = पुरः पुरस्ताद्वाऽऽगतः = पूर्व देश से आया ।

प्रथमा - पूर्वो रमणीयः = पुरःपुरस्ताद्वा रमणीयः=पूर्व काल रमणीय था । इसीप्रकार—अधः,अधस्तात् और अवः, अवस्तात् । को भी समझो ॥

अतस् - उक्त विशेषणविशिष्ट दक्षिण और उत्तर शब्दोंसे उक्त तीनों अर्थोंमें 'अतस्' प्रत्यय होता है । दक्षिणाभ्यां, दक्षिणस्याः, दक्षिणावादिक् = दक्षिणतः । उत्तरतः ॥

अतस्-अस्तात् - उक्तार्थमें ही पर और अवर शब्दोंसे ये दोनों प्रत्यय होते हैं । परतः-परस्तात् । अवरतः, अवरस्तात्

रि-रिष्ठात् - ऊर्ध्व शब्द को उक्तार्थ में 'उप' आदेश और उक्त दोनों प्रत्यय होते हैं । उपरि, उपरिष्ठात् ॥

आत्—अपर शब्द को 'पश्च' आदेश और 'आत्' प्रत्यय होता है—पश्चात् ॥

आत्-एनप् - उत्तर, अधर और दक्षिण शब्दों में उक्तार्थ में आत् और एनप् प्रत्यय होते हैं । उत्तरात्, उत्तरेण । अधरात्-अधरेण । दक्षिणात्, दक्षिणेन ॥

धा-संख्यावाचक शब्दों से प्रकार अर्थ में 'धा' प्रत्यय होता है । पञ्चधा । बहुधा ॥ इत्यादि

धा-ध्यमुज् - एक शब्दसे प्रकार अर्थमें दोनों प्रत्यय होते हैं-एकधा, ऐक्यम् ॥

धा-धमुज्-एधाच्—द्वि और त्रि शब्दोंसे प्रकार अर्थमें तीनों प्रत्यय होते हैं । द्विधा, द्वैधम्, द्वेधा । त्रिधा, त्रैधम्, त्रेधा ॥

इत्यथययारुयस्तद्वितः

समातञ्च तद्धितप्रकरणम्

सम्पूर्णश्चायं चतुर्थोभागः

